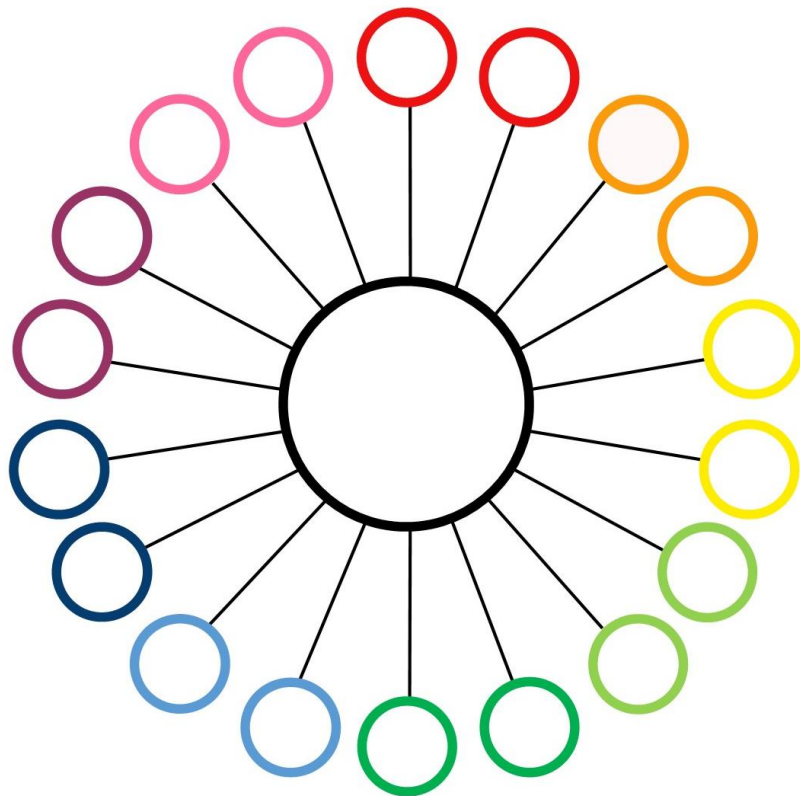

Zorg voor de aarde

Een theoretische verkenningstocht
door het zorgethische landschap van klimaat en aarde

Masterthesis Zorgethiek en Beleid

Thalia Laurentius

1005898

Utrecht, 15 juni 2020

Begeleider: Dr. Inge van Nistelrooij

Tweede lezer: Dr. Vivianne Baur

Examinator: Prof. Dr. Carlo Leget

Universiteit voor Humanistiek

Voorwoord

Welkom. Voor u ligt de thesis waarmee ik mijn master Zorgethiek en Beleid afsluit. Hiermee neem ik afscheid van de studiefase in mijn leven, al zijn we natuurlijk nooit klaar met leren.

Als levenslang vegetariër voel ik een grote betrokkenheid bij thema's als dierenwelzijn en milieu en houd hoe de mens hiermee omgaat mij bezig. Toen het tijd was om een onderwerp te kiezen voor mijn masterthesis was de huidige klimaatproblematiek zodoende een van mijn interessegebieden. Gedurende het doorlopen van de master kwamen er vragen in mij op over de manier waarop zorgethiek van toepassing kan zijn op gebieden die gewoonlijk niet behandeld worden binnen de opleiding (waar zorg- en welzijnswerk hoofdzakelijk aan bod komt). Hoe ziet zorg eruit wanneer het gericht is op dieren? Wat voor verantwoordelijkheid heeft de mens naar niet-mensen? Zou de klimaatproblematiek anders aangepakt worden wanneer een zorgethische visie gemeengoed zou zijn in de wereld? Hoe ziet zorgen eruit wanneer het op de aarde gericht wordt? Vandaar dat ik gekozen heb om mij in deze thesis te richten op de koppeling tussen zorgethiek en klimaatverandering.

Ik ben erg trots op wat er voor u ligt. Niet vanwege het resultaat, maar omdat ik mezelf heb verbaasd met mijn doorzettingsvermogen. Door allerlei omstandigheden heb ik langer over het schrijven van mijn thesis gedaan dan gepland was. En hoewel dit mij keer op keer voor uitdagingen stelde, ben ik dankbaar dat ik die ruimte heb kunnen nemen. Ik denk ook dat ik nu kan zeggen dat het mijn scriptie ten goede is gekomen. Doordat er meer tijd overheen is gegaan, heeft de informatie die ik tot mij nam in het kader van dit onderzoek veel dieper kunnen indalen. Het heeft niet alleen mijn begrip van zorgethiek verrijkt, maar ook mijn visie op de wereld.

Uiteraard wil ik een aantal mensen heel hartelijk bedanken: Hetty, Hans, Naomi, Karianne, Mardie, Talitha, Nikki, Mike, Michelle, Karlijn, Julia, Peia, Kasia, Michiel, Nelly, Fred, Edna en Shanti. Ik ben jullie enorm dankbaar voor jullie steun, voor het zijn van een luisterend oor, voor het met me meedenken, het stellen van goede vragen, het geven van tips, voor het me onderweg toejuichen, met me meeleven en voor jullie vertrouwen in mij wanneer ik dit zelf even kwijt was. Dankjewel.

Speciale dank gaat uit naar Inge van Nistelrooij. Inge, ik prijs me gelukkig met een begeleider zoals jij. Je compassie en steun hebben veel voor mij betekent dit jaar. En je kritische vragen, feedback, geduld, advies en expertise hebben me steeds weer verder geholpen in mijn onderzoek. Ik kan je geen groter compliment geven dan dat jij mij hebt laten zien hoe hoofd en hart in balans kunnen zijn en de grote kracht daarvan in persoonlijke en professionele context. Ik ben je erg dankbaar voor je onwrikbare vertrouwen in mij en je bemoedigende woorden op de weg naar dit heugelijke moment: het is af!

Ook wil ik Vivianne Baur bedanken voor haar enthousiasme over het onderwerp van mijn thesis.

Tot slot kan ik de huidige ontwikkelingen in de wereld niet onbenoemd laten. Ik wil daarom de (wereldwijde) samenleving bedanken voor het aan ons allen zichtbaar maken – n.a.v. van de huidige coronacrisis – hoe cruciaal zorg is voor ons leven en welzijn, in de breedste opvatting van die term. En ik wil de (wereldwijde) samenleving bedanken voor het aan ons allen zichtbaar maken – n.a.v. de moord op George Floyd – hoe schadelijk systemische ongelijkheid en marginalisatie zijn, in de breedste opvatting van die termen. *Lest we forget.*

Dan rest mij nu niets anders meer dan u veel plezier te wensen met het lezen van mijn thesis!

Thalia Laurentius, 15 juni 2020

Samenvatting

Inleiding: We hebben te maken met antropogene klimaatverandering en de negatieve effecten daarvan op de leefbaarheid op aarde. Om onder een opwarming van 1,5 tot 2 graden te blijven, moet er adequaat gehandeld worden om bijvoorbeeld de CO₂-uitstoot terug te dringen. Er wordt tot nu toe echter niet genoeg gedaan. Doorgaan op de oude manier is niet langer houdbaar en het is noodzakelijk dat er een nieuwe manier van omgaan met de natuurlijke omgeving tot stand komt. Zorgethiek kan hier mogelijk een bijdrage aan leveren. Zorg dragen voor onze omgeving is deel van het levensonderhoudende werk dat zorgen is. Toch is er aanleiding om aan te nemen dat er binnen zorgethiek weinig aandacht is voor de aarde. De vraag is of hier een kennisgat aanwezig is en, als dat zo is, of dit eventueel aangevuld kan worden door 'externe' literatuur over 'zorg voor de aarde'.

Hoofdvraag: Welke inzichten levert een exploratieve literatuurstudie naar 'zorg voor de aarde' op en welke bijdrage levert dit aan het denken van zorgethiek over 'zorg voor de aarde' met het oog op klimaatverandering?

Methode: Voor dit onderzoek is een exploratieve literatuurstudie uitgevoerd. Enerzijds is er zorgethische literatuur geanalyseerd om te inventariseren welke uitgangspunten voor 'zorg voor de aarde' er aanwezig zijn binnen zorgethiek. Anderzijds is er een uitgebreide literatuursearch gedaan op het vlak waar zorg(ethiek) en klimaat/aarde elkaar overlappen. Hieruit is een verscheidenheid aan bronnen geanalyseerd afkomstig uit 'externe' disciplines. De bevindingen uit beide analyses zijn samengebracht om in kaart te brengen wat er over 'zorg voor de aarde' geschreven is.

Bevindingen & conclusie: Uit de bevindingen blijkt dat er zowel in zorgethische als 'externe' literatuur belangrijke punten voor 'zorg voor de aarde' te vinden zijn en dat de tweedeling van deze literatuur beter te typeren is als een boom: met een gedeelde kern en onderlinge aftakkingen. Uit de gedeelde kern zijn 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* gedestilleerd.

Zorg is cruciaal voor het onderhouden van levensonderhoudende cycli en relaties. Het vermogen zorg te geven en te ontvangen staat echter onder druk door de effecten van klimaatverandering. Zorg dragen voor de omgeving is echter niet alleen voorbehouden aan de mens en zorg kan beter opgevat worden als de totaliteit aan praktijken die het leven mogelijk maken, uitgevoerd door menselijke en meer-dan-menselijke entiteiten, die hun eigen plek en taken hebben in het levensonderhoudende web van relaties en zorg. Deze meer-dan-menselijke wereld draagt ook zorg voor veel menselijke behoeften en het is dan ook noodzaak dat de interdependentie van het bestaan erkend wordt. Goede zorg voor de aarde begint bij het erkennen van de interdependentie van *al* het leven en verkent nieuwe modi van samenleven *met* de meer-dan-menselijke wereld, in een tijd waarin zorg – als tegenhanger van verwaarlozing en exploitatie – een van de belangrijkste krachten is in het herstellen van relaties die vitaal zijn voor het leven en de leefbaarheid op aarde.

Inhoud

Voorwoord	2
Samenvatting.....	4
Inhoud	5
Hoofdstuk 1: Probleemstelling.....	8
1.1 Inleiding	8
1.2 Maatschappelijk probleem.....	8
1.2.1 Klimaatverandering	8
1.2.2 Opwarming afremmen	9
1.2.3 Een nieuwe richting	9
1.3 Wetenschappelijke probleem	10
1.3.1 Zorgethisch kader	10
1.3.2 De plek van de aarde binnen zorg	10
1.3.3 Verkennend vooronderzoek	10
1.4 Vraagstelling	12
1.4.1 Hoofdvraag	12
1.4.2 Deelvragen.....	12
1.4.3 Doelstelling	12
1.4.4 Toelichting tweedeling literatuur	12
1.4.5 Definities.....	13
1.5 Methode.....	13
1.6 Kwaliteitscriteria.....	14
Hoofdstuk 2: Deelvraag 1.....	15
2.1 Inleiding.....	15
2.2 Tronto en ‘zorg voor de aarde’	15
2.2.1 De visie van Tronto in het kort	15
2.2.2 Uitgangspunten gebaseerd op Tronto.....	17

2.3 Pulcini en ‘zorg voor de aarde’	19
2.3.1 De visie van Pulcini in het kort.....	19
2.3.2 Uitgangspunten gebaseerd op Pulcini.....	21
2.4 Robinson en ‘zorg voor de aarde’	22
2.4.1 De visie van Robinson in het kort	22
2.4.2 Uitgangspunten gebaseerd op Robinson	24
2.5 Conclusie	26
Hoofdstuk 3: Deelvraag 2.....	29
3.1 Inleiding.....	29
3.2 De literatuursearch.....	29
3.2.1 Zoekmachines.....	29
3.2.2 Zoekwijzen	30
3.2.3 Selectiecriteria	32
3.2.4 Tekstselectie	33
3.3 Geselecteerde publicaties	35
3.3.1 Achtergronden auteurs	35
3.3.2 Onderwerpen.....	35
3.3.3 Omvangrijkheid	37
3.4 Resultaten.....	37
3.4.1 Inleiding	37
3.4.2 Context	38
3.4.3 Wending tot zorg.....	39
3.4.4 Interdependentie.....	40
3.4.5 Zorg voor het meer-dan-menselijke	41
3.4.6 Het meer-dan-menselijke in het Antropoceen.....	43
3.5 Conclusie	45
Hoofdstuk 4: Deelvraag 3.....	47
4.1 Inleiding.....	47

4.2 Literatuurvergelijking	47
4.2.1 Niet strikt gescheiden	47
4.2.2 De boommetafoor	48
4.2.3 Tronto als deel van de stam	49
4.3 Inhoudelijke overeenkomsten.....	50
4.3.1 De gedeelde kern weergegeven	51
4.3.2 Opvallendheden tabel en figuur	55
4.4 Een groot verschil	56
4.4.1 Geen zorg voor het milieu	56
4.4.2 Niet levenloos	57
4.4.3 Wie zorgt er voor wie?	58
4.4.4 In de context van klimaatverandering.....	60
4.5 Conclusie	61
Hoofdstuk 5: Conclusie en discussie	63
5.1 Conclusie	63
5.2 Discussie	65
5.2.1 Implicaties van het onderzoek.....	65
5.2.2 Kwaliteit van het onderzoek	66
5.2.3 Verwachtingen versus bevindingen.....	67
5.2.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	69
Literatuurlijst	70
Bijlage 1: Aanvullende informatie zoektermen.....	76
1.1 Tabel 6: zoektermen met (mogelijk) relevante resultaten	76
1.2 Tabel 7: resultaten sneeuwbalmethode	77
1.3 Tabel 8: uitschieters aantal hits.....	77
Bijlage 2: Aanvullende informatie tekstselectie.....	78
2.1 Tabel 9: publicaties geen toegang.....	78
2.2 Tabel 10: afgevalen teksten.....	79

Hoofdstuk 1: Probleemstelling

1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de probleemstelling en opzet van het onderzoek uiteengezet. Er wordt allereerst stilgestaan bij de maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie. Vervolgens wordt er ingegaan op de vraagstelling en doelstelling die daaruit voortkomen. Daarna worden de literatuur en de onderzoeksmethode kort besproken. Tot slot komen de kwaliteitscriteria aan bod die voor dit onderzoek van belang zijn.

1.2 Maatschappelijk probleem

1.2.1 Klimaatverandering

We hebben momenteel te maken met een versterkt broeikaseffect, opwarming van de aarde, klimaatverandering, ecologische crisis (achteruitgang van ecologische systemen en afname biodiversiteit) of welke naam het ook draagt wanneer erover gesproken en geschreven wordt. Er zijn groepen mensen die klimaatverandering ontkennen, maar er is vanuit de wetenschap een consensus over het bestaan van dit fenomeen: “there is a scientific consensus on the reality of anthropogenic climate change. Climate scientists have repeatedly tried to make this clear.” (Oreskes, 2004, p. 1686).

Om de gevolgen van deze antropogene klimaatverandering aan te pakken, moet er gehandeld worden. Het dringend advies van het IPCC¹ is om onder een stijging van 1,5 tot 2 graden te blijven, maar om dit te bereiken is nog maar weinig tijd over (Laville, 2019). Wanneer de mensheid doorgaat op de oude manier – met de huidige verbranding van fossiele brandstoffen en industriële activiteiten (IPCC, 2014) – halen we dit streefdoel van 2 graden niet en schieten we er zelfs overheen in de richting van de 4 tot 5 graden (Schuttenhelm, 2019). Een dergelijke opwarming van de aarde zal drastische gevolgen kennen voor de leefbaarheid op aarde (denk aan zeespiegelstijging, extreme weersomstandigheden en veranderende neerslagpatronen, droogtes en overstromingen, etc.). Effecten van klimaatverandering zullen ook Nederland niet overslaan. “Nederland is voor z’n voortbestaan direct afhankelijk van het succes of het falen van het huidige internationale klimaatbeleid.” (Schuttenhelm, 2019), omdat de gevolgen van de uitstoot van broeikasgassen zich niet beperken tot de plek waar de oorzaak ligt.

---

¹ Het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) is het klimaatpanel van de VN, dat eens in de paar jaar een ‘assessment’ rapport uitbrengt met de huidige stand van zaken in de wetenschap rondom klimaatproblematiek. Deze gegevens worden voor Nederland doorgerekend door het KNMI.

1.2.2 Opwarming afremmen

Uitstellen van actie heeft een onomkeerbaar en drastisch effect op de wereld. De urgentie hiervan wordt door veel mensen gevoeld. Bijvoorbeeld door de 40.000 Nederlanders die op 10 maart 2019 in Amsterdam met de klimaatmars meeliepen (Milieudefensie, 2019). En de ruim 35.000 mensen die op 27 september 2019 meeliepen met de klimaatmars in Den Haag (van Dongen, 2019). Maar ook internationaal: op 15 maart 2019 gingen 1,4 miljoen scholieren in 2.233 plaatsen in 128 landen de straat op voor het klimaat – geïnspireerd op Greta Thunbergs wekelijkse ‘Skolstrejk för Klimatet’ (Carrington, 2019).

Toch wordt er nog niet genoeg gedaan om klimaatverandering te remmen, ook niet in Nederland. Het Planbureau voor de Leefomgeving kwam in 2019 naar buiten met de mededeling dat de Nederlandse regering een aantal van de gestelde klimaatdoelen niet gaat halen (PBL, 2019). De regering heeft in het regeerakkoord een ambitieus doel van 49% CO₂-reductie per 2030 opgenomen, maar niet hoe dit bereikt dient te worden (Rijksoverheid, 2017). Zij liggen niet op schema om deze doelstelling te halen. De rechter in de Urgenda-zaken veroordeelde de Nederlandse Staat dan ook tot een minimale CO₂-reductie van 25% per 2020, maar de prognose is vastgesteld op een ontoereikende 21%, onder andere door uitstel van actie (Hofs, 2019). In het voorjaar van 2020 publiceerde het Planbureau voor de Leefomgeving een nieuwsbericht dat aangaf dat vijf jaar na de Parijs-akkoorden de verwachting is dat de gewenste 40-50% CO₂-reductie per 2030 met de huidige inspanningen niet gehaald gaat worden. Uit een internationale studie “blijkt dat alleen al de gezamenlijke nationale doelen onvoldoende zijn om ‘Parijs te halen’. Die zouden namelijk maar tot ongeveer 17% uitstootreductie leiden. Bovendien blijft de daadwerkelijke implementatie van dit nationale beleid hier ook nog eens ver bij achter, waardoor slechts een reductie van 5% behaald wordt.” (PBL, 2020).

1.2.3 Een nieuwe richting

Er is geen *quick fix* voor de klimaatcrisis, geen simpel antwoord, geen goedkope oplossing. Maar wat we wel weten, is dat het een complexe uitdaging is die ons allen aangaat. “We are the first generation to feel the effect of climate change and the last generation who can do something about it.” (Obama, 2014). De gevolgen van klimaatverandering zijn wereldwijd en onafwendbaar, maar nog wel in te perken. Daarvoor werkt doorgaan op de oude manier niet meer en is er een nieuwe richting nodig. Een nieuwe manier van kijken, denken en zoeken naar oplossingen is noodzaak (van Raaij, 2018; Laville, 2019; Carrington, 2019). Hoe zou zorgethiek hieraan kunnen bijdragen?

1.3 Wetenschappelijke probleem

1.3.1 Zorgethisch kader

Deze thesis vertrekt vanuit een zorgethisch kader. Zorgethiek is in de jaren '80 opgekomen uit de feministische ethiek en is een politiek-ethische stroming. Het is een relatief jonge stroming die nog volop in ontwikkeling is en nu iets meer dan dertig jaar bestaat onder de noemer 'zorgethiek' (Leget, 2013; Leget et al., 2017). Zorgethiek is een manier van kijken, met zorg als (kritische) lens die haar blik op vrijwel alles kan laten vallen. Het is een ethiek gedreven door maatschappelijke *concerns* en kan het best worden aangeduid als een interdisciplinair *field of inquiry* (Leget et al., 2017). Zorgethiek gaat daarbij uit van een fundamenteel ingebed zijn van de mens, in relaties en in de wereld. Binnen zorgethiek staan theorie en praktijk met elkaar in een dialogische relatie en dit theoretisch raamwerk kent een aantal richtinggevende kernconcepten (*critical insights*), zoals relationaliteit, kwetsbaarheid en lichamelijkheid (Leget et al., 2017).

1.3.2 De plek van de aarde binnen zorg

Allereerst is het relevant te kijken naar de plek van de aarde en de natuur binnen zorgethiek. Een goed beginpunt daarvoor is de in de zorgethiek veel gehanteerde definitie van 'zorgen' van Berenice Fisher en Joan Tronto (Tronto, 1993):

“On the most general level, we suggest that caring be viewed as a *species activity that includes everything that we do to maintain, continue and repair our 'world' so that we can live in it as well as possible*. That world includes our bodies, our selves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.” (Tronto, 1993, p. 103)

In deze definitie is te zien dat *'our environment'* als deel van onze wereld genoemd wordt, waaronder ook niet-mensen, de natuur en de aarde vallen. De aarde, als deel van onze omgeving, is een vitaal onderdeel van het complexe *'life-sustaining web'* waarin ieder mens verweven zit. Zorgen is een activiteit die erop gericht is om onze wereld, waaronder dus de aarde in haar huidige staat, te onderhouden (*maintain*), voort te zetten (*continue*) en repareren (*repair*). Het bestaan van een connectie tussen 'zorg' en 'aarde' en 'zorg voor de aarde' is zorgethiek dus niet vreemd. “Als je nadenkt over zorg zouden we serieus in acht moeten nemen dat we de planeet aan het vernietigen zijn.” (Tronto, persoonlijke communicatie, 22 oktober 2018).

1.3.3 Verkennend vooronderzoek

Om verder inzicht te krijgen in de koppeling tussen zorgethiek en 'zorg voor de aarde' in de context van de huidige klimaatcrisis, is er een verkennende literatuursearch gedaan met zoektermen als 'zorg(ethiek) en klimaat', 'zorg(ethiek) en aarde', 'zorg(ethiek) en ecologie', etc. en Engelse varianten,

waaronder: *'care (ethics) and climate change'*, *'care (ethics) and earth'*, *'care (ethics) and non-humans'*, etc.

Het merendeel van de literatuur die bij deze zoekopdrachten naar voren kwam, was óf gerelateerd aan zorg(ethiek) óf aan het klimaat en de aarde. Dit betrof veelal literatuur m.b.t. zorg- en welzijnswerk en literatuur van andere disciplines en onderwerpen zoals: genderstudies, feminisme, biomedische ethiek, plantenethiek, geografie, antropologie, klimaatethiek, ethiek omtrent proefdieren, ecofeminisme, relationele ethiek, *nursing ethics*, deugdenethiek, *healthcare ethics*, filosofie (menselijke natuur), ecologie, religies zoals het Christendom, jeugdzorg, de Nederlandse samenleving, *work environment*, burgerschap, ouderenzorg, moreel beraad, en *'environment'* als omgeving van zorgpraktijken (verzorgingstehuizen, hospices, ziekenhuizen, kinderopvang, etc.).

Daarnaast zijn er een aantal publicaties naar voren gekomen waarbij er geschreven is over zorg(ethiek) in relatie tot dieren (Swart, 2002; Swart, 2005; Engster, 2006; Miele & Evans, 2010; Swart & Keulartz, 2011; Swart, 2016).

Desondanks is er literatuur gevonden waarbij (aspecten van) zorg(ethiek) in combinatie met (aspecten van) aarde/klimaat aan bod kwam. Puig de la Bellacasa (2010; 2017) schrijft bijvoorbeeld over een meer-dan-menselijke vorm van zorgethiek, in relatie tot onder andere permacultuur, *'naturecultures'*, *'biopolitics'* en *'human-soil relations'* en Krzywoszynska (2019) kijkt naar agrarische praktijken waarbinnen ook niet-mensen onder vallen, waarbij zij *attentiveness* centraal stelt in (zorg)relaties. Andere publicaties uit het gebied waar zorg(ethiek) en aarde/klimaat overlappen, betreffen zeer gevarieerde onderwerpen, zoals: zorgethiek en *Alternative Food Networks* (Beacham, 2018); (ecologische) zorg en *'blue spaces'* (Buser et al., 2018); waarden en de bescherming van de natuur (Chan et al., 2016); zorg en kritiek op de *new materialist* stroming in relatie tot *environmental ethics* (Johns-Putra, 2013); een ethiek van *repair* in de Antropocene tijd (McLaren, 2018); zorg, gender en circulaire economie (Pla-Julián & Guevara, 2019); zorg en milieueducatie van kinderen (Postma, 2005) en zorg en de ethiek van *indigenous people* (Whyte & Cuomo, 2016). Daarbij komen de auteurs van deze publicaties uit zeer diverse vakgebieden, zoals geografie, sociologie, ecologie, educatie, antropologie, economie, filosofie, etc.

Dit korte explorerende vooronderzoek leidt tot de voorlopige aanname dat zorgethiek 'zorg voor de aarde' wel in haar uitgangspunten heeft staan, maar er niet veel over geschreven heeft. Gezien de urgentie van de klimaatproblematiek en de veronderstelde plek van de aarde binnen zorg(ethiek), zou er reden zijn te verwachten dat dit een prominentere plek binnen de zorgethiek in zou nemen. Zodoende zal deze thesis zich richten op het onderzoeken van de voorlopige hypothese dat zorgethiek 'zorg voor de aarde' wel in haar uitgangspunten heeft staan, maar er te weinig mee doet

met het oog op klimaatverandering en de vraag hoe aan het zorgethische denken over ‘zorg voor de aarde’ bijgedragen kan worden.

1.4 Vraagstelling

Bovenstaande brengt ons tot de volgende vraagstelling en doelstelling.

1.4.1 Hoofdvraag

Welke inzichten levert een exploratieve literatuurstudie naar ‘zorg voor de aarde’ op en welke bijdrage levert dit aan het denken van zorgethiek over ‘zorg voor de aarde’ met het oog op klimaatverandering?

1.4.2 Deelvragen

1. Wat zegt zorgethische literatuur over ‘zorg voor de aarde’ en welke uitgangspunten voor ‘zorg voor de aarde’ zijn hierin te vinden?
2. Wat zegt externe literatuur op het gebied van zorg(ethiek) en aarde/klimaat over ‘zorg voor de aarde’?
3. Hoe verhouden de inzichten uit de zorgethische literatuur en de externe literatuur over ‘zorg voor de aarde’ zich tot elkaar en wat hebben zij elkaar te bieden?

1.4.3 Doelstelling

Deze thesis heeft als doel te onderzoeken of er een kennisgat aanwezig is op het gebied van ‘zorg(ethiek) voor de aarde’ met het oog op klimaatverandering en heeft tevens als doel een bijdrage te leveren aan deze kennis door deze zo mogelijk aan te vullen.

1.4.4 Toelichting tweedeling literatuur

Zoals in paragraaf 1.3 is toegelicht vertrekt dit onderzoek vanuit een zorgethisch kader. De eerste deelvraag kijkt daarom expliciet naar zorgethische literatuur, welke in de derde deelvraag in dialoog gebracht wordt met de externe literatuur. De scheiding tussen ‘zorgethische’ literatuur en ‘externe’ literatuur is echter enigszins kunstmatig. In deelparagraaf 1.3.1 is uitgelegd dat zorgethiek een interdisciplinair *field of inquiry* is. Zodoende is het geen strak afgebakende discipline en stimuleert zorgethiek juist het gesprek met andere disciplines (Leget et al., 2017). In het kader van dit onderzoek wordt ‘zorgethische’ literatuur opgevat als literatuur van auteurs die zichzelf zorgethici noemen, zoals Tronto (1993). De ‘externe’ literatuur omvat literatuur geschreven door auteurs uit andere disciplines, waarbij (aspecten van) zorgethiek gebruikt worden en zij deze in gesprek brengen met of toepassen op de *concerns* die centraal staan in hun publicaties. De tweedeling van de literatuur wordt gehanteerd met als doel deze los van elkaar te analyseren aan de hand van de

eerste twee deelvragen en vervolgens overeenkomsten en verschillen te ontdekken wanneer deze literatuur samengebracht worden in de derde deelvraag.

1.4.5 Definities

Hieronder volgen de definities van enkele kernbegrippen uit de hoofd- en deelvragen zoals deze binnen dit onderzoek gehanteerd worden.

De aarde

‘De aarde’ wordt opgevat als de planeet aarde – met de focus op de biosfeer – inclusief: de natuur, organismen, ecologische systemen, geologische en meteorologische processen, grond, water, het klimaat, en de leefwereld van mens en niet-mens.

Klimaatcrisis

‘Klimaatcrisis’ wordt opgevat als het door menselijk toedoen – door industrie, verbranding van fossiele brandstoffen, ontbossing, etc. – opwarmen van het klimaat, met drastische en onomkeerbare gevolgen voor de leefbaarheid op aarde, tenzij er adequaat gehandeld wordt om dit proces te remmen.

Zorg

‘Zorg’ wordt opgevat zoals gedefinieerd door Tronto en Fisher: “On the most general level, we suggest that caring be viewed as a *species activity that includes everything that we do to maintain, continue and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible*. That world includes our bodies, our selves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.” (Tronto, 1993, p. 103).

1.5 Methode

In *hoofdstuk 2: deelvraag 1* wordt er op zoek gegaan naar uitgangspunten voor ‘zorg voor de aarde’ in zorgethische literatuur. De aanpak van de dataverzameling en -analyse van de zorgethische literatuur wordt in dit hoofdstuk verder toegelicht.

In *hoofdstuk 3: deelvraag 2* wordt de methode uiteengezet voor de dataverzameling en -analyse van de externe literatuur. Aangezien voor de beantwoording van deze deelvraag een uitgebreid exploratief literatuuronderzoek is gedaan, wordt in dat hoofdstuk uitgelegd hoe er te werk is gegaan.

Hoofdstuk 4: deelvraag 3 bouwt voort op de uitkomsten uit de andere twee deelvragen, waarbij er gekeken wordt naar overeenkomsten en verschillen tussen de ‘zorgethische’ en ‘externe’ literatuur en wordt er ingegaan op hoe die twee literatuurtypen zich tot elkaar verhouden.

1.6 Kwaliteitscriteria

Hieronder volgen enkele kwaliteitscriteria die van toepassing zijn op dit onderzoek:

1. **Controleerbaarheid:** bijhouden van niet alleen de standaard bronverwijzing (auteur en jaartal) maar ook de paginanummers bij het beschrijven van bevindingen en argumenten uit bronnen zodat het exact terug te vinden is.
2. **Transparantie:** extra aandacht tijdens het schrijven voor het expliciteren van het onderscheid tussen informatie en argumenten uit bronnen en conclusies en interpretaties van de onderzoeker.
3. **Navolgbaarheid:** expliciet bijhouden en in de thesis verwerken van zoektermen en de daaruit volgende resultaten en conclusies door het maken van notities tijdens het literatuuronderzoek.
4. **Getrouwheid:** zo veel mogelijk rechtdoen aan de bronnen en auteurs door secure bronverwijzing, correct citeren en de eerdergenoemde transparantie.

Hoofdstuk 2: Deelvraag 1

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de eerste deelvraag beantwoord: *Wat zegt zorgethische literatuur over ‘zorg voor de aarde’ en welke uitgangspunten voor ‘zorg voor de aarde’ zijn hierin te vinden?* Om deze vraag te beantwoorden is er naar literatuur gekeken van een aantal zorgethici. Tronto's (1993) werk dient als basis, aangezien zij een zorgethische lens biedt om door te kijken. Bij een tweede lezing van haar boek viel op wat al in deelparagraaf 1.3.2 besproken is: zij heeft een basis gelegd voor een opvatting van zorgen waarin ook de aarde besloten ligt. In dit hoofdstuk wordt daarom eerst kort de visie van Tronto (1993) besproken en daarna welke uitgangspunten voor ‘zorg voor de aarde’ op haar te baseren zijn.

Naast Tronto (1993) zijn twee zorgethische pioniers uitgekozen die voortbouwen op Tronto (1993) en meer te zeggen hebben over ‘zorg voor de aarde’. Dit zijn Robinson (2011) en Pulcini (2017). Pulcini (2017) rekt het begrip van zorg(ethiek) op om ook mensen ver weg van onszelf erin te betrekken, zoals toekomstige generaties aan wie wij de aarde doorgeven. Robinson (2011)² laat de koppeling tussen zorg en veiligheid zien in het licht van klimaatverandering en pleit voor een verduurzaming van onze menselijke veiligheid en de relatie mens-milieu. Na de bespreking van Tronto (1993) zal Pulcini (2017) aan bod komen, gevolgd door Robinson (2011). In de conclusie worden de uitgangspunten gebaseerd op deze drie auteurs samengebracht om antwoord te geven op de deelvraag.

2.2 Tronto en ‘zorg voor de aarde’

2.2.1 De visie van Tronto in het kort

Een definitie van zorg

Joan Tronto (1993) heeft als doel te laten zien dat kijken naar zorg(ethiek) een krachtige manier is om paradigma's te verschuiven en de huidige *moral boundaries* (p. 6-11) – 1. moraliteit/politiek, 2. ‘*moral point of view*’, 3. publiek/privé – te onderzoeken en aan te passen om zo richting een meer rechtvaardige en zorgende samenleving te bewegen (p. 21).

---

² Van het boek van Robinson (2011) *The ethics of care: A feminist approach to human security* is alleen de introductie en het zevende hoofdstuk genaamd *Gender, Care, and the Ethics of Environmental Security* meegenomen in dit onderzoek, aangezien zij zich daarin toespit op het milieu en klimaatverandering.

Samen met Berenice Fisher ontwikkelde Tronto een basisdefinitie van zorg:

“On the most general level, we suggest that caring be viewed as a *species of activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible*. That world includes our bodies, our selves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.” (Tronto, 1993, p. 103).

Zorg omvat zodoende een breed scala aan menselijke activiteiten en is te herkennen aan praktijken die gericht zijn op het onderhouden, voortzetten en herstellen van de wereld (Tronto, 1993, p. 104). Tronto (1993) legt uit dat zorg niet iets is wat individualistisch of dyadisch gebeurt en dat per cultuur de invulling van goede zorg kan verschillen (p. 103). Het omvat daarnaast zowel eenmalige activiteiten als een voortdurend en niet-lineair zorgproces (p. 104). Goede zorg kan daarnaast alleen tot stand komen wanneer er zowel een zorgende houding is als zorgend handelen (p. 104). Eén van de zaken die Tronto (1993) toelicht bij de definitie van zorg is dat het niet alleen gereserveerd is voor menselijke interacties, maar ook voorkomt gericht op objecten en de omgeving (p. 103).

De vier fasen van het zorgproces

Tronto (1993) beschrijft in haar boek de vier fasen van het zorgproces: 1. *Caring about*, 2. *Taking care of*, 3. *Care-giving*, 4. *Care-receiving* (p. 105-108).³ Ze legt uit dat er vier morele kwaliteiten zijn die van belang zijn voor een ethiek van zorg en verbonden zijn aan de vier zorgfasen: aandachtigheid (fase 1), verantwoordelijkheid (fase 2), competentie (fase 3) en responsiviteit (fase 4) (p. 127-136). De eerste zorgfase gaat over het (h)erkennen dat zorgbehoeften bestaan en het opmerken dat iemand een behoefte (*need*) heeft (p. 106). Om die behoefte op te kunnen merken en vervolgens te kunnen adresseren, is er *aandachtigheid* nodig (p. 127). De tweede fase gaat over het accepteren van enige *verantwoordelijkheid* voor de vastgestelde zorgbehoefte en het inschatten hoe deze te beantwoorden (p. 106). De derde zorgfase gaat over het ontmoeten van de zorgbehoeftes en omvat het concrete zorgwerk daartoe (p. 107). Om goede zorg tot stand te laten komen is het van belang dat dit zorgwerk *competent* ten uitvoering wordt gebracht (p. 133). De vierde fase draait om de *respons* van de zorgontvanger op de gegeven zorg en dit geeft inzicht in of de zorgbehoefte vervuld is en in hoeverre er sprake is van adequate zorg (p. 107).

---

³ In haar boek *Caring Democracy: Markets, Equality and Justice* (2013) introduceert Tronto een vijfde (democratische) fase van zorg: *Caring with* (Tronto, 2013, p. 23). Dit boek is in het kader van dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

De positie van zorg

Door de aard van zorg heeft het te maken met omstandigheden van kwetsbaarheid en ongelijkwaardigheid (Tronto, 1993, p. 134). Dit wijkt af van de mythe dat we altijd autonome, in potentie gelijkwaardige burgers zijn (p. 135). Zorg bevraagt daarmee het autonomie-ideaal dat dominant is in de westerse wereld en vestigt de aandacht op de kwetsbaarheid van alle mensen (p. 117-120). Het simpele feit dat zorg een fundamenteel aspect is van het menselijk leven betekent in de eerste plaats dat mensen niet volledig autonoom zijn, maar altijd begrepen moeten worden in een staat van *interdependentie* (p. 162). In het huidige liberaal-politieke raamwerk kan dit moeilijk te accepteren zijn (p. 162). Het valt Tronto (1993) op dat zorg zodoende een gemarginaliseerde positie heeft in de samenleving en dit een nadelig effect heeft op de verdeling en kwaliteit van zorg (p. 111-112).

Adequate middelen om zorg te verlenen, zoals materialen, tijd en vaardigheden, ontbreken vaak (Tronto, 1993, p. 110). Het verdelen van deze middelen is een van de grote politieke vragen (p. 110). Wat we in een samenleving belangrijk vinden, bepaalt wat we waarderen en belonen en waar we status en middelen aan toewijzen (p. 113-114). Een vraag die dit zichtbaar helpt te maken, is: wie zorgt er voor wie? (p. 112). Een ethiek van zorg werpt een kritische blik op huidige dichotomieën zoals ratio/emotie, man/vrouw, publiek/privé, autonoom/afhankelijk, etc. en de positionering van zorg in de samenleving in het domein van het emotionele, afhankelijke, privé en vrouwelijke (p. 117-120).

2.2.2 Uitgangspunten gebaseerd op Tronto

De basis van zorg voor de aarde

Bij de herlezing van Tronto (1993), kijkend door de bril van 'zorg voor de aarde', valt op dat haar boek in algemene zin veel te bieden heeft voor het onderwerp 'zorg voor de aarde'. Doordat zorg ook de wereld omvat en het niet alleen gericht is op menselijke interacties, maar ook op objecten en onze omgeving zoals het milieu, bevindt 'zorg voor de aarde' zich al in wat zorgen betekent. Dat houdt tevens in dat karakteristieken van zorg zich ook uitstrekken naar 'zorg voor de aarde'. 'Zorg voor de aarde' vertrekt zodoende ook vanuit het besef dat zorg niet in een vacuüm gebeurt, maar in een (culturele, politieke, sociale, lokale, mondiale etc.) context en niet alleen plaatsvindt tussen individuen, maar bijvoorbeeld ook tussen groepen en binnen samenlevingen. Ook 'zorg voor de aarde' omvat naast eenmalige handelingen een voortdurend, nooit afgerond, niet-lineair zorgproces alsook een attitude en een praktijk gericht op het onderhouden (*maintain*), voortzetten (*continue*) en herstellen (*repair*) van de wereld. Echter is het zorgobject 'aarde' ontologisch gezien anders dan een

mens, waardoor de zorgrelatie en het zorgproces er mogelijk anders uitzien dan bij puur menselijke interacties.

Goede zorg voor de aarde

De vier zorgfasen van Tronto (1993) zijn naast een beschrijving van een proces van 'goede zorg' ook analyse-instrumenten voor zorgpraktijken. Tronto (1993) heeft deze fasen niet toegepast op de aarde of in een context van klimaatverandering, maar dit is wel mogelijk en levert een aantal inzichten op over hoe (goede) 'zorg voor de aarde' eruit kan zien en wat daarvoor nodig is.

Voor het plaatsvinden van (goede) 'zorg voor de aarde' is het inzicht van Tronto (1993) dat zorgbehoeften allereerst opgemerkt moeten worden om zorg tot stand te laten komen ook toe te passen op de aarde: aandachtigheid is ook essentieel in de (h)erkenning van zorgbehoeften van de aarde, het milieu, het klimaat, de natuurlijke wereld, etc. De aarde is hiermee verworpen tot een 'ander' die ook behoeften heeft welke aandacht verdienen.

Daarnaast vraagt ook 'zorg voor de aarde' om *'taking care of'*: het nemen van verantwoordelijkheid voor de geconstateerde zorgbehoefte. Tronto (1993) noemt bij het bespreken van die verantwoordelijkheid een belangrijke aanvullende vraag om vast te stellen wat er nodig is en hoeveel er gedaan kan worden: wat is er wel of niet gedaan dat bij heeft gedragen aan de ontstane zorgbehoeften? (p. 132).

Naast het erkennen van zorgbehoeftes, het accepteren van verantwoordelijkheid en het herkennen van handelsmogelijkheden, is het ook nodig dat er competent gehandeld wordt en het zorgwerk daadwerkelijk uitgevoerd wordt. Tronto (1993) wijst er daarbij op dat het toewijzen van middelen, zoals geld, op zichzelf niet voldoende is voor deze fase (p. 107). Net als bij menselijke zorgbehoeften zal er geen zorg kunnen plaatsvinden als geld niet omgezet wordt in het benodigde zorgwerk.

De vierde zorgfase draait om 'de ander' en diens respons op de gegeven zorg. Dit zal bij de aarde, het klimaat, etc. vanuit praktisch oogpunt om een andere afstemming vragen dan van mens tot mens. Tronto (1993) schrijft dat in het geval dat de zorgontvanger niet in staat is om te reageren op de gegeven zorg, anderen de adequaatheid van de ontvangen zorg moeten inschatten (p. 23). In het geval van de aarde zullen dit in alle waarschijnlijkheid mensen zijn, als er op geen andere wijze een respons vast te stellen is.

Om *goede* 'zorg voor de aarde' tot stand te laten komen is het dus noodzakelijk dat we aandachtig, verantwoordelijk en competent zijn en er aandacht is voor de responsiviteit van 'de aarde als ander'. Inclusief het besef dat na de vierde fase van zorg 'zorg voor de aarde' niet af is: zorgen is en blijft een voortdurend proces.

Een ander mensbeeld

Hoe wij de positie van zorg zien in onze samenleving vertaalt zich ook naar hoe er naar ‘zorg voor de aarde’ gekeken wordt. Als zorg niet de passende centrale positie in de samenleving heeft – namelijk: als het onderhouden van leven – dan staat zorg óók niet centraal in onze omgang met de aarde. Het kan daarom waardevol zijn om kritische aandacht te hebben voor bestaande mechanismen en structuren die ‘zorg voor de aarde’ en de verdeling van zorgwerk en middelen beïnvloeden. Daarnaast wordt in het niet erkennen van dominante dichotomieën, zoals publiek/privé en autonomie/afhankelijkheid, uit het oog verloren dat iedereen in een *life-sustaining web* staat en niemand daar buiten kan (be)staan. In de relationele ontologie van zorg zit al de relatie met de omgeving besloten. ‘Zorg voor de aarde’ zal daarmee mogelijk het (westerse) mensbeeld van de puur autonome, onafhankelijke mens bevragen en uitdagen. Een mythisch mensbeeld dat gevoed wordt door het onderwaarderen en verbergen van kwetsbaarheid en interdependentie en door de verhulling van het naast elkaar bestaan van de ogenschijnlijk tegengestelde kanten van dominante dichotomieën.

2.3 Pulcini en ‘zorg voor de aarde’

2.3.1 De visie van Pulcini in het kort

Emoties en ethisch handelen

Elena Pulcini (2017) kijkt naar welke emoties ethisch handelen kunnen motiveren en hoe potentiële obstakels op de weg van die motivatie overkomen kunnen worden, zodat er meer kans is op goede zorg en ethisch handelen (p. 64). Ze vertrekt vanuit de aanname dat zorg niet alleen een houding is, maar ook een praktische en morele actie, geïnspireerd door emoties en gevoelens (p. 65). Zij gaat door op Tronto’s (1993) visie wanneer zij schrijft dat in het moderne denken de devaluatie van zorg – en vrouwen – correspondeert met de devaluatie van emoties als negatieve tegenpool binnen de dichotomieën van het westerse denken (man/vrouw, ratio/passies, autonoom/afhankelijk, publiek/privé) (p. 65). Pulcini is daarmee kritisch op het traditionele ratio/emotie dualisme en ziet emoties als motiverende krachten met hun eigen intelligentie en een vermogen tot het geven van een evaluatief oordeel over zaken die er voor ons toe doen (p. 64).

Vermogen tot empathie

Pulcini (2017) draagt empathie aan als belangrijke emotionele kwaliteit: het vermogen om de emoties van een ander te voelen, het bestaan van de ander te erkennen, te erkennen dat diegene deel is van de wereld waarin we leven en de (h)erkenning van de ander als wezen dat anders is dan wijzelf, maar met dezelfde gevoelens, gedachten, verlangens als wijzelf (p. 65-66). Daarbij wijst ze op ons vermogen onze cirkels van empathie uit te breiden naar nieuwe en andere subjecten en

contexten (p. 65). Ze neemt aan dat zorg een capaciteit voor empathie veronderstelt (p. 65). In zichzelf is empathie echter een moreel *neutrale* affectieve staat en genereert het niet automatisch een ethische respons, omdat het daarvoor afhangt van wie de ander is en wat het type relatie is dat ons aan de ander bindt (p. 66).

Het figuur van de verre ander

Pulcini (2017) spreekt van drie modellen van zorgrelaties, waarin het figuur van 'de ander' steeds verschilt: 1. Zorg uit liefde (persoonlijke relatie), 2. Zorgwerk (professionele relatie) en 3. Zorg aan een onbekende ander (p. 66). Dit derde type zorg gaat over zorg voor een ander die ver van ons af staat in ruimte of tijd: *de verre ander (distant other)* (p. 66). Het is een nieuwe vorm die door wereldwijde transformaties, zoals globalisatie, van ons vraagt dat zorg en zorgethiek uitgebreid worden naar het figuur van *de verre ander* (p. 68-69).

Pulcini (2017) schrijft dat we het obstakel van afstand kunnen overkomen door middel van onze verbeeldingskracht en door in onze '*circle of concern*' mensen te includeren die we niet kennen en niet zien (p. 70). Daarbij is het belangrijk te erkennen dat, in een mondiale en interdependente wereld, deze mensen ertoe doen voor ons: dit is de eerste voorwaarde voor het activeren van 'passende' emoties (p. 70). Door deze motiverende emoties te begrijpen en onderscheiden, kan het concept van zorg uitgebreid worden van privé, naar sociaal, naar mondiaal (p. 70).

Bij *de ander ver in ruimte* is compassie passend: via verbeeldingskracht kunnen we onze gevoelens uitbreiden naar mensen en plekken die niet in onze directe omgeving aanwezig zijn (p. 69). *De ander ver in tijd* betreft toekomstige generaties die de wereld van ons zullen erven zoals wij deze aan hen doorgeven (p. 68). Hiervoor is empathie *in dit moment* belangrijk (p. 69). Pulcini (2017) spreekt van het ontwaken van een *empathisch bewustzijn* in de context van het mondiale tijdperk: het feit dat we in een interdependente wereld leven genereert het bewustzijn dat we deel zijn van één mensheid, voor dezelfde uitdagingen staan met hetzelfde lot, en bovenal verenigd zijn door dezelfde staat van kwetsbaarheid (p. 69). Om moreel te worden moet deze empathie echter gekoppeld worden aan een andere emotie, in dit geval: *empathische angst*, die naast algemene angst ook *vrees voor* de ander en de toekomstige mensheid omvat (p. 69).

Tot slot is het voor goede zorg voor *de verre ander* ook nodig dat deze emoties omgezet worden in een *commitment* en praktijk (Pulcini, 2017, p. 70). Daarbij spreekt Pulcini over een *gevende* houding, gefundeerd in het bewustzijn van onze eigen kwetsbaarheid en onderlinge *indebtedness* (p. 70). Hiermee heeft zij kritiek op de mythe van autonomie en onafhankelijkheid, die onze fundamentele '*neediness*' en wederzijdse afhankelijkheid verbergt (p. 68). In deze gevende houding komen

aandacht, solidariteit en bekommernis voort uit het feit dat we betrokken zijn – en onszelf herkennen als betrokken zijnde – in een cyclus van (vergrote) wederkerigheid (p. 70).

2.3.2 Uitgangspunten gebaseerd op Pulcini

Het belang van de passende emotie

Een eerste uitgangspunt voor ‘zorg voor de aarde’ dat te vinden is in de tekst van Pulcini (2017), is dat het voor het tot stand komen van ethisch handelen en goede zorg waardevol is om te kijken naar welke emoties dergelijk handelen motiveren. Welke emoties zorgen ervoor dat mensen hun omgeving, de aarde, en de toekomst van die aarde, etc. moreel in acht nemen en er zorg voor dragen? Welke emotie is het meest passend voor ‘zorg voor de aarde’? Het is net als voor goede zorg ook voor *goede zorg voor de aarde* belangrijk dat emoties niet buiten spel gezet worden of onderschat worden als motiverende krachten en om de ‘passende’ emoties voor het tot stand komen van ethisch handelen ten aanzien van de aarde te cultiveren en in te zetten. Pulcini (2017) schrijft zelf niet over zorg voor de aarde of de omgeving van mensen, maar de aarde is impliciet aanwezig wanneer zij schrijft over (zorg voor) de mensen in onze omgeving, de mensen op heel de aarde en de mensen die van ons de aarde zullen erven maar zelf nog niet bestaan.

De circle of concern vergroten

Een ander uitgangspunt is gebaseerd op Pulcini’s (2017) inzicht over het uitbreiden van de figuur van ‘de ander’. Processen als globalisatie maken dit uitbreiden noodzakelijk en we kunnen onze ‘*circle of concern*’ uitbreiden door middel van ons vermogen tot empathie. Bekeken door de lens van ‘zorg voor de aarde’ opent dit de vraag of het concept van ‘de ander’ nog verder uitgebreid moet worden om ook onze wereld, omgeving, het milieu, etc. te includeren. Het vermogen tot het uitbreiden van ‘de ander’ zit al in onze verbeeldingskracht en ons vermogen tot empathie besloten. Hoewel de aarde geen ‘ander’ is zoals een mens dat is, kunnen we desondanks erkennen dat de aarde (een fundamenteel en vitaal) deel is van de wereld waarin we leven en ertoe doet voor ons. Het *empathisch bewustzijn* van Pulcini (2017) is weliswaar gericht op mensen, maar de realisatie dat we in een interdependente wereld leven is ook relevant voor ‘zorg voor de aarde’: deze realisatie brengt een bewustzijn van de relationaliteit van héél het bestaan met zich mee.

Een interdependente wereld

Daarnaast schrijft Pulcini (2017) over de erkenning en bewustwording van onze eigen kwetsbaarheid en onderlinge *indebtedness*. Bekeken vanuit ‘zorg voor de aarde’ is het lastig ‘de aarde als ander’ te includeren in onze morele overweging als we niet erkennen dat we er in relatie mee staan en afhankelijk van zijn. Het verhullen van onze kwetsbaarheid achter de mythe van het puur autonome individu bemoeilijkt dit. Huidige dichotomieën als ratio/emotie, autonoom/afhankelijk, man/vrouw

en publiek/privé dragen bij aan de devaluatie van deze fundamentele kwetsbaarheid en de devaluatie van zorg. Goede 'zorg voor de aarde' zal zodoende ook nodig hebben en als gevolg hebben dat hier kritisch naar gekeken wordt en dat de (vergroete) interdependentie van de wereld in deze tijd van globalisatie niet langer verborgen wordt. Het is daarbij in alle gevallen cruciaal voor het tot stand komen van zorg dat het niet bij een emotie blijft, maar er ook gehandeld wordt. Goede zorg vraagt om een houding én een praktijk en Pulcini (2017) pleit daarbij voor een gevende houding die vertrekt vanuit ons betrokken zijn in een cyclus van wederkerigheid.

De aarde als ander

Kijkend naar de rol van emoties zoals Pulcini (2017) dit uiteenzet, is het voor *goede zorg voor de aarde* nodig om te weten welke emotie de passende emotie is om ethisch handelen en zorg te motiveren. Als we dat weten, kunnen we ook kijken naar welke obstakels er op de weg van het opkomen van deze emotie liggen en hoe we deze obstakels kunnen overkomen. Pulcini (2017) geeft aan dat wie de ander is en wat het type relatie is dat ons aan de ander bindt, beïnvloedt welke emotie passend is. Misschien is de meest motiverende emotie bij 'zorg voor de aarde' een variant van empathie of compassie, of een combinatie van die twee, of geen van beide. 'De aarde als ander' is in ieder geval een ander die altijd nabij is en zodoende geen *ander ver in ruimte* of *ander ver in tijd* kan zijn. Toch hangt 'de aarde als ander' wel samen met *de verre ander*. De aarde wordt gedeeld met alle anderen, ook de *anderen ver in ruimte*. En de toekomstige generaties (*de anderen ver in tijd*) zijn afhankelijk van in welke staat de aarde aan hen doorgegeven wordt. Zowel de concepten van *de verre ander* als 'de aarde als ander' vertrekken vanuit het uitbreiden van het concept van de ander én het uitbreiden van zorg(ethiek): een vermogen van de mens dat in deze geglobaliseerde wereld een ethische noodzaak lijkt te zijn.

2.4 Robynson en 'zorg voor de aarde'

2.4.1 De visie van Robynson in het kort

Menselijke veiligheid en het milieu

Fiona Robynson (2011) heeft als doel "to rethink security", met name menselijke veiligheid, door er met een zorgethische lens naar te kijken (p. 3). Beslissingen over de verdeling van zorg zijn moreel significant aangezien zij van grote invloed zijn op het overleven en de veiligheid van mensen op heel de wereld (p. 3). Het in acht nemen van zorg, zowel ethisch als politiek, ziet zij als beste startpunt voor het zoeken naar een manier om materiële, emotionele en psychologische condities van onveiligheid aan te pakken (p. 3-4).

Robinson (2011) schrijft dat *environmental security* gezien moet worden als integraal deel van menselijke veiligheid en daartoe een benadering van menselijke veiligheid ontwikkeld moet worden die gebaseerd is op een ethiek en politiek van zorg (p. 143). Ze wijst op de onlosmakelijke verbondenheid van een gezonde biosfeer en ons vermogen om adequaat zorg te geven en ontvangen, voor onszelf en toekomstige generaties (p. 144). Ze pleit echter niet voor een 'zorg voor het milieu', omdat morele relaties van zorg niet tot stand kunnen komen met levenloze aspecten van de natuurlijke omgeving (p. 143).

Bij het verbinden van *environmental security* met menselijke veiligheid is het belangrijk om oog te hebben voor de verschillen tussen mensen en de lokale en mondiale contexten waarbinnen zij een relatie hebben met de natuurlijke omgeving (Robinson, 2011, p. 147). Een dergelijke blik onthult dat vrouwen, gemarginaliseerden en armen extra kwetsbaar zijn in het licht van milieudreigingen en rampen (p. 147). Dit illustreert de verbinding tussen menselijke veiligheid en de mondiale economie en tussen globalisatie en milieudegradatie (p. 147). Natuurrampen en de degradatie van het milieu kunnen zodoende bestaande ongelijkheden verder vergroten, bijvoorbeeld als het gaat om de levering en verdeling van zorg(werk) (p. 155).

Duurzame veiligheid

Zorgethiek bevraagt valse dichotomieën tussen menselijke en niet-menselijke belangen, zelfzorg en zorg voor de ander, man en vrouw, politiek en ethiek en het zelf en de ander (Robinson, 2011, p. 154). Het berust op een relationele ontologie die mensen niet ziet als geïsoleerde individuen maar als *mensen-in-relatie* (p. 154). Hoewel een (zorg)relatie tussen mens en milieu niet hetzelfde is als die tussen personen, valt onze relatie met het milieu ook binnen deze relationele ontologie (p. 154-155). Het milieu bekeken vanuit menselijke veiligheid vraagt om een 'duurzame veiligheid': een invulling van veiligheid die zowel de korte als lange termijn omvat en die een kans biedt op een verrijkt welzijn door middel van een duurzame relatie met het milieu (p. 154). Een ethiek van zorg voor duurzame veiligheid gaat dan ook over de erkenning dat onze relatie met het milieu cruciaal is voor ons vermogen om levensonderhoudende taken uit te voeren en dat een gezonde biosfeer niet slechts een achtergrond is voor veiligheid, maar er onlosmakelijk mee is verweven (p. 155).

Klimaatverandering en zorg

Zorgethiek vertrekt vanuit de positie dat de behoefte zorg te geven en te ontvangen gedeeld wordt door alle mensen, zij het op verschillende manieren, afhankelijk van context en aanwezige machtsrelaties (Robinson, 2011, p. 157). Deze zorglens onthult vier cruciale aspecten van klimaatverandering (p. 157).

1. Ons vermogen om naar onze morele verantwoordelijkheden te handelen – inclusief verantwoordelijkheden tot zorg – wordt sterk beïnvloedt door klimaatverandering.
2. De aard en verdeling van morele verantwoordelijkheden die voortkomen uit klimaatverandering, zijn geconstrueerd door een reeks aan normatieve en structurele factoren, inclusief gender, etniciteit en geopolitiek.
3. Aandacht voor de effecten van klimaatverandering op de voorziening en verdeling van zorg is cruciaal voor het intomen van menselijke onveiligheid gerelateerd aan klimaatverandering.
4. Adequate zorg wordt moeilijker in het licht van de langetermijneffecten van klimaatverandering.

De bredere context

Een kritische ethiek van zorg focust haar lens minder op het moment van crisis en meer op de permanente achtergrond van welke rampsituatie dan ook (Robinson, 2011, p. 160). Binnen die achtergrond vormen bijvoorbeeld genderrelaties en discoursen mede ons begrip omtrent de verdeling van verantwoordelijkheden van zorg en de plek die zorg inneemt in onze systemen en waarden (p. 160). Het is daarom cruciaal te erkennen dat klimaatverandering (en de effecten ervan) niet in een vacuüm gebeurt, maar in een bredere politieke context en de context van andere risico's, inclusief economische liberalisering, globalisatie, conflicten, onvoorspelbaar overheidsbeleid en gezondheidsrisico's (p. 158). Bekeken door de lens van zorg wordt het cruciale belang erkend van een gezond en stabiel milieu voor het waarborgen van het vermogen van families en samenlevingen om adequaat zorg te geven en te ontvangen (p. 160).

2.4.2 Uitgangspunten gebaseerd op Robinson

Zorg voor de omgeving

Er zijn uitgangspunten voor 'zorg voor de aarde' te vinden in de visie van Robinson (2011), maar ook een duidelijke grens. Zij pleit namelijk expliciet niet voor een ethiek van 'zorg voor het milieu' aangezien een (zorg)relatie zoals die tussen mensen bestaat niet met levenloze aspecten van de aarde tot stand kan komen. Een invulling van 'zorg voor de aarde' als zorgrelatie met levenloze aspecten van de natuurlijke wereld zou dus niet aansluiten op haar visie.

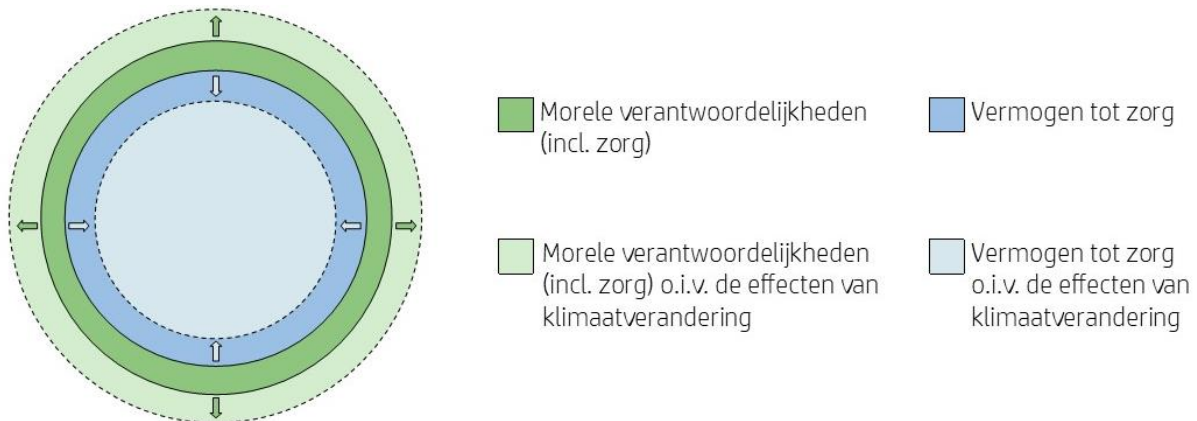
Desalniettemin betreft een uitgangspunt voor 'zorg voor de aarde' dat bij Robinson (2011) te vinden is het in acht nemen van onze omgeving. Onze omgeving, en daarmee een gezonde en leefbare aarde, is cruciaal voor ons vermogen tot het uitvoeren van onze levensonderhoudende taken, zoals zorg, wat weer van grote invloed is op menselijke veiligheid. Onze omgeving is niet slechts de achtergrond van ons leven, maar is er onlosmakelijk mee verweven. Kijkend door de lens van 'zorg voor de aarde' zegt dit dat we zorg moeten dragen voor onze omgeving, omdat die cruciaal is voor

ons eigen voortbestaan en dat van toekomstige generaties. Dit wordt urgenter en meer zichtbaar in het licht van de effecten van klimaatverandering, die ons vermogen tot het uitvoeren van levensonderhoudende taken onder druk zet.

De verwevenheid van zorg en klimaat

Daarnaast komt naar voren uit de tekst van Robinson (2011) dat we zorg en klimaat niet meer los van elkaar kunnen zien en bespreken, omdat beiden direct van invloed zijn op menselijke veiligheid. Terwijl het vermogen tot zorg krimpt, nemen de (zorg)verantwoordelijkheden toe (zie: figuur 1).

Figuur 1. Invloed klimaatverandering op zorg, gebaseerd op Robinson (2011)

Onze onveiligheid neemt toe wanneer klimaatverandering toeneemt, wanneer ons vermogen zorg te dragen en ontvangen afneemt en wanneer ons levensonderhoudend werk onder druk staat. Ons vermogen tot zorg en andere morele verantwoordelijkheden neemt af onder druk van klimaatverandering en de effecten van klimaatverandering brengen daarnaast nog extra zorgtaken en morele verantwoordelijkheden met zich mee. Robinson (2011) laat zien dat zorg, klimaat en veiligheid voor de mens cruciaal zijn en onlosmakelijk met elkaar verbonden: spreken over het één is spreken over het ander.

De relatie mens-milieu verduurzamen

Een ander uitgangspunt voor 'zorg voor de aarde' gebaseerd op Robinson (2011) is het belang van het herzien en verduurzamen van de relatie mens-milieu. Ze benadrukt dat we mensen-in-relatie zijn. In de relationele ontologie van zorgethiek, van waaruit zij vertrekt, zit die relatie met de omgeving, inclusief het milieu, al besloten. Het is onderdeel van mens-zijn. Het herzien van die relatie is cruciaal voor onze veiligheid en biedt de mogelijkheid voor 'duurzame veiligheid'. Het nastreven van duurzame veiligheid biedt een kans voor een verrijkte relatie met de aarde, waarmee we ook onze veiligheid houdbaar houden en ons vermogen tot zorg waarborgen.

Aandacht voor de bredere context

Een laatste uitgangspunt voor 'zorg voor de aarde' betreft Robinsons (2011) punt van het kijken naar de achtergrond en bredere context waarin situaties en crisissen zich voordoen. Dit kan zichtbaar maken hoe discoursen, genderongelijkheden, andere sociaal-maatschappelijke ongelijkheden, politieke trends, wereldeconomische trends, globalisatie, en andere processen en systemen de context vormen waarin bepaald wordt wat we in een samenleving waarderen en ook hoe er naar zorg gekeken wordt, hoe er naar het milieu gekeken wordt, hoe zorg verdeeld wordt, hoe onveiligheid gekaderd en aangepakt wordt en waarin verdere gevolgen van klimaatverandering hun uitwerking krijgen. Voor *goede zorg voor de aarde* is het zodoende van belang om aandacht te richten op deze 'backdrop' van het leven en om oog te hebben voor de bredere context van onder andere zorg, veiligheid en klimaatverandering en voor (de effecten van) de vormende krachten van die context.

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk staat de eerste deelvraag centraal: *Wat zegt zorgethische literatuur over 'zorg voor de aarde' en welke uitgangspunten voor 'zorg voor de aarde' zijn hierin te vinden?* In het beantwoorden van deze deelvraag komt allereerst naar voren dat er meer uitgangspunten te vinden zijn dan verwacht werd. Bij de herlezing van het boek van Tronto (1993), door de lens van 'zorg voor de aarde', viel op dat het hele boek in algemene zin veel te bieden heeft voor het onderwerp. De aanleiding van dit onderzoek was het vermoeden dat er binnen zorgethiek weinig over 'zorg voor de aarde' te vinden zou zijn, maar de zorgethische auteurs die centraal staan in dit hoofdstuk laten zien dat er in algemene zin veel uitgangspunten te vinden zijn voor 'zorg voor de aarde'.

Inhoudelijk gezien is allereerst naar voren gekomen dat (zorg voor) de aarde al aanwezig is in wat zorg betekent. De erkenning van zorg als een houding én praktijk, als levensonderhoudend en cruciaal voor het bestaan, als ethische verantwoordelijkheid gemotiveerd door onder andere emoties, als een voortdurend en circulair proces, etc., is daarmee evenzeer geldend voor 'zorg voor de aarde' als voor zorg in het algemeen. De relationele ontologie van zorgethiek is een belangrijk (uitgangs)punt voor 'zorg voor de aarde'. Mensen zijn mensen-in-relatie in een interdependente wereld, verweven in een levensonderhoudend web waar zij niet buiten kunnen (be)staan. In die relatie ligt onze relatie met de aarde al besloten. 'Zorg voor de aarde' brengt deze interdependentie en relationaliteit mede aan het licht en vereist ook de erkenning ervan.

Daarnaast deelt 'zorg voor de aarde' een belangrijk politiek punt van zorgethiek. De verdeling van zorg is een politieke vraag welke van grote invloed is op en gestuurd wordt door de positie van zorg in de samenleving. Welke prioriteiten gesteld worden en welke middelen beschikbaar gemaakt

worden, wordt deels bepaald door wat we in een samenleving belangrijk vinden. Dit geldt ook voor hoe 'zorg voor de aarde' ingevuld wordt. De huidige positie van zorg in de (westerse) wereld correspondeert niet met de positie die zorg in het leven inneemt. Tronto (1993), Robinson (2011) en Pulcini (2017) wijzen daarbij op de devaluatie van zorg, de huidige verdeling en marginalisatie van zorgwerk en het wegzetten van zorg in het privé-domein, het domein van het vrouwelijke en van de emoties. Aan de hand van de fundamentele relationaliteit, interdependentie en interconnectie van het bestaan en de gedeelde menselijke behoefte aan het geven en ontvangen van zorg, worden kritische vraagtekens geplaatst bij de heersende mythe van het puur autonome, onafhankelijke individu. Hiermee leveren de drie auteurs kritiek op de dominante, valse dichotomieën van autonomie/afhankelijkheid, ratio/emotie, publiek/privé, zelf/ander, mannelijk/vrouwelijk, mens/milieu, etc. Deze mythe en dichotomieën vormen deel van de context waarin klimaatverandering ontstaan is en de effecten ervan hun uiting krijgen. De verdeling en de positie van zorg, de keuzes ten aanzien van klimaatverandering en levensonderhoudend werk en de invulling van de mens-aarde relatie, vinden niet plaats in een vacuüm. Deze zaken worden direct en indirect beïnvloedt door de systemen en discoursen van de huidige, geglobaliseerde wereld en het mensbeeld dat daarin dominant is. Stilstaan bij deze vormende context, de samenhang tussen systemen en de positie die zorg en de aarde innemen in de samenleving, is iets wat nodig is voor 'zorg voor de aarde' en tevens een bijkomstigheid is van het door die bril naar de wereld kijken.

De verwevenheid van zorg en de aarde is een ander belangrijk uitgangspunt voor 'zorg voor de aarde'. Het menselijke vermogen tot het geven en ontvangen van zorg – cruciaal voor ons voortbestaan en onze veiligheid – is onlosmakelijk vervlochten met de conditie van de aarde. Klimaatverandering voert de druk op dit vermogen te zorgen op en brengt ook nieuwe (zorg)verantwoordelijkheden met zich mee. Zorgen voor onze omgeving is daarmee een steeds urgentere zaak. De interconnectie tussen mens, aarde, klimaatverandering, veiligheid en zorg vraagt om het erkennen van de fundamentele interdependentie van het leven en de kwetsbaarheid van de mens. De centrale positie van de aarde in het menselijk bestaan, illustreert de noodzaak van het herzien en verduurzamen van de huidige (westerse) relatie van de mens met de aarde, zodat ook het vermogen te zorgen en onze veiligheid zo groot mogelijk blijven.

Het laatste uitgangspunt voor 'zorg voor de aarde' gaat over het uitbreiden van het concept van 'de ander'. Hoewel Robinson (2011) schrijft dat een 'zorg voor het milieu' niet mogelijk is, omdat een zorgrelatie niet tot stand kan komen met levenloze aspecten van de aarde, is er toch aanleiding om aan te nemen dat het concept van 'de ander' uitgebreid kan worden naar de aarde. Bij Tronto (1993) is het uitgangspunt te vinden dat zorg ook gericht kan zijn op objecten, zoals de omgeving. En bij Pulcini (2015) is het uitgangspunt te vinden dat het concept van 'de ander' uitgebreid kan worden,

vanuit een ethische noodzaak ontstaan door de geglobaliseerde wereld en het vermogen van de mens om de *'circle of concern'* uit te breiden en (onbekende) anderen moreel in acht te nemen. 'De aarde als ander' is geen verre maar een nabije ander, een ander die anders is dan de mens, maar die ook een zorgobject is met eigen zorgbehoeften. Het is een ander waar we mee in relatie (be)staan, die een fundamenteel deel is van ons levensonderhoudend web en waar ons voortbestaan onlosmakelijk mee verweven is.

Tot slot valt op dat de invulling van 'zorg voor de aarde' gebaseerd op deze drie auteurs redelijk antropocentrisch is. Een gezonde biosfeer en een leefbare aarde zijn cruciaal voor *de mens*, voor *ons* vermogen tot zorg en als deel van *ons* levensonderhoudende web. Een vraag die opkomt is of de rol van de aarde zich al dan niet verder uitstrekt dan het zijn van een hulpbron, een zorgobject, een context, of een voorwaarde voor het leven van de mens.

Hoofdstuk 3: Deelvraag 2

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de tweede deelvraag beantwoord: *Wat zegt externe literatuur op het gebied van zorg(ethiek) en aarde/klimaat over 'zorg voor de aarde'?* Om hier antwoord op te geven wordt er allereerst gekeken naar de methode van onderzoeken en wordt het verloop van de literatuursearch beschreven. Het verkennend vooronderzoek is uitgebreid naar een grotere literatuursearch waarbij gebruik is gemaakt van de combinatie van aantal online zoekmachines en de sneeuwbalmethode. De gebruikte zoekmachines, zoekmethodes en zoektermen worden verder toegelicht, gevolgd door een paragraaf waarin de selectiecriteria geëxpliciteerd en weergegeven worden. Hierna wordt het selectieproces besproken, waarbij de gevonden literatuur beoordeeld is op bruikbaarheid. Tot slot volgt informatie over de dertien publicaties die geselecteerd zijn voor de beantwoording van de deelvraag.

In de resultatensectie wordt er inhoudelijk ingegaan op wat de geselecteerde publicaties samen zeggen over 'zorg voor de aarde'. Uit die gedeelde kern komen zeventien concepten naar voren die belangrijk zijn in het denken over 'zorg voor de aarde'. Er wordt op zoek gegaan naar een nieuwe manier van denken en (samen)leven in de context van het Antropoceen. Zorg(ethiek) wordt daarin betrokken en er wordt ingegaan op centrale begrippen als interdependentie, wederkerigheid en *agency*. De mens wordt *in-de-wereld* gepositioneerd en zorgwerk wordt opnieuw gedefinieerd om ook de meer-dan-menselijke wereld te includeren. Er wordt vervolgens gesproken over een meer-dan-menselijke zorgethiek, de mens-aarde relatie, ecologische sensitiviteit en zorgtijd. Tot slot wordt het hoofdstuk afgesloten met een samenvattende conclusie.

3.2 De literatuursearch

In deze paragraaf wordt de methode van het literatuuronderzoek besproken.

3.2.1 Zoekmachines

Voorafgaand aan het onderzoek is een verkennend vooronderzoek gedaan van de literatuur middels Google Scholar. Voor het uitgebreide literatuuronderzoek is gezocht in de volgende zoekmachines: Google Scholar, WorldCat, PubMed en de UU-catalogus. Ook is er gezocht in de database van Sage Journals, Elsevier, RuQuest, *zorgethiek.nu* en *care-ethics.org*. Er is alleen gebruik gemaakt van *open access* zoekmachines, zonder financiële of andersoortige barrières. Dit laatste wordt verder toegelicht in paragraaf 3.2.3.

3.2.2 Zoekwijzen

Zoekmethode en zoektermen

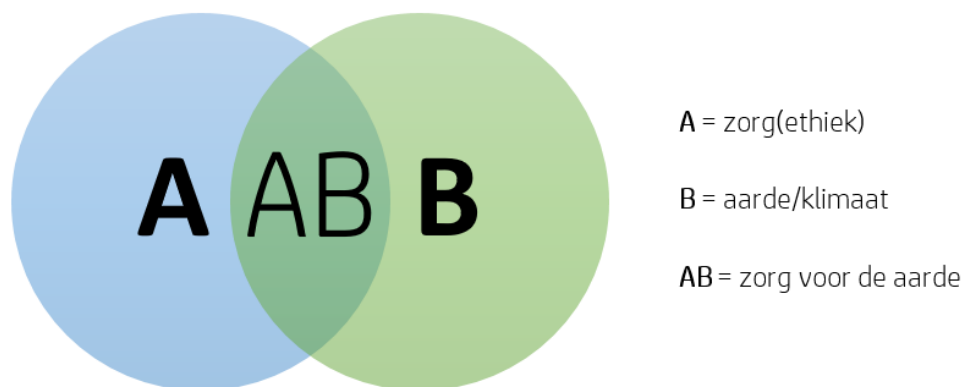
Binnen de zoekmachines is er gezocht aan de hand van diverse Nederlandse en Engelse zoektermen, welke zijn weergegeven in tabel 1.

	1. Hoofdzoektermen:	2. Aanvullende zoektermen:	3. Zoektermen n.a.v. vooronderzoek:
A =	zorgethiek, ethics of care, care ethics	zorg, care, zorg voor de aarde*, care for the earth*	interconnectedness, interdependency, relationality, embeddedness, interdependentie, relationaliteit
B =	aaarde, earth, klimaat, climate	ecologie, klimaatverandering, klimaatcrisis, ecologische crisis, planeet, natuur, milieu, omgeving, wereld, klimaatproblematiek, broeikaseffect, klimaatprobleem, dieren, duurzaamheid, milieuvervuiling, climate change, planet, global warming, animals, ecology, ecological crisis, environment, world, climate crisis, climate emergency, nature, environmental crisis	niet-mensen, Antropoceen, biodiversiteit, verduurzaming, meer-dan-menselijk(e), non-human, environmental ethics, more-than-human, permaculture, soil, Anthropocene, sustainability, biodiversity, stewardship

* = deze zoektermen zijn als enigen niet gecombineerd met andere zoektermen, omdat deze beide elementen bevatten.

Tabel 1. Gebruikte zoektermen

Uit het vooronderzoek zijn een aantal aanvullende zoektermen naar voren gekomen. Deze zijn ook meegenomen in de uitgebreide literatuursearch. Er zijn telkens zoektermen uit categorie A gecombineerd met zoektermen uit categorie B, aangezien het interessegebied van dit onderzoek ligt in het gebied waar A en B elkaar kruisen, zoals weergegeven in onderstaand figuur 2. De zoektermen uit categorie A1 en B1 zijn ook los van elkaar bekeken.

Figuur 2. Venndiagram zoektermen AB

Bij het zoeken met de genoemde zoektermen zijn de eerste 15 tot 40 zoekresultaten bekeken waarbij de titels en korte beschrijvingen gelezen zijn om zo in te schatten of er iets over zorg(ethiek) dan wel het klimaat geschreven werd.

Wanneer een publicatie op basis daarvan relevant oogde, is het abstract dan wel de introductie en/of conclusie doorgenomen. Wanneer er duidelijke aanwijzingen waren dat een publicatie relevant was voor dit onderzoek, is er gekeken of de publicatie beschikbaar was. In sommige gevallen was er geen toegang te verkrijgen tot mogelijk relevante publicaties. In andere gevallen bleek een publicatie bij het scannen van de tekst niet relevant te zijn voor 'zorg voor de aarde'. Bij twijfel is er wanneer mogelijk gezocht binnen de tekst op de termen: 'earth', 'care', 'care ethics', 'ethics of care', 'ethics', 'climate', 'ecology', 'nature', 'planet', 'world', 'environment', 'non-human', 'more-than-human', 'interdependency', 'relationality' en 'Anthropocene', en de Nederlandse varianten van deze termen bij Nederlandse publicaties. Wanneer de zoekmachine de optie bood om verder te zoeken naar publicaties die het geselecteerde artikel citeerden, is die optie gebruikt.

Er is bijgehouden wat er gevonden is, waar geen toegang toe verkregen is, welke bronnen voldeden aan de zoekcriteria, en welke zijn afgevallen. In bijlage 1.1 zijn in tabel 6 de zoektermen die (mogelijk) relevante publicaties opgeleverd hebben weergegeven. In tabel 8 (bijlage 1.3) worden de zoektermen met uitschieters qua aantal *hits* weergegeven.

Sneeuwbalmethode

Naast het zoeken in zoekmachines is er ook gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode. Hierbij zijn de literatuurlijsten van als relevant bestempelde publicaties bestudeerd en is er bij het doornemen daarvan gekeken naar trefwoorden overeenkomend met de zoektermen in tabel 1. Bij het doorkijken van deze literatuurlijsten is er een inschatting gemaakt van wat het onderwerp van de publicatie was. Ook is er in de publicaties gelet op frequent geciteerde auteurs. Bij twijfel is het artikel opgezocht en het abstract gelezen (wanneer deze beschikbaar was). Wanneer een publicatie niet te vinden was via de gebruikte *open access* zoekmachines, is deze afgevallen. In tabel 7 in bijlage 1.2 is een tabel te zien met de resultaten van de sneeuwbalmethode.

3.2.3 Selectiecriteria

Criteria

In deze deelparagraaf wordt inzichtelijk gemaakt op welke grond publicaties geselecteerd zijn. Dit is gebeurd aan de hand van de volgende vijf selectiecriteria:

1. De publicatie bevat aan zorg of zorgethiek gerelateerde zoektermen, alsook zoektermen gerelateerd aan de aarde/het klimaat. Wanneer het slechts één van beide gebieden betrof, viel de publicatie meteen af.
2. Er wordt inhoudelijk iets gezegd over (een aspect van) zorgethiek (meer dan het woordelijk voorkomen van de termen).
3. Het concept 'zorg' wordt aan een van de aspecten van aarde/klimaat gelinkt. Wanneer de publicatie beschikbaar was, is deze op dit punt geanalyseerd en samengevat.
4. De publicatie is relevant voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.
5. Het brondocument is beschikbaar via vrij toegankelijke portalen, waarbij geen financiële of technische barrières aanwezig zijn.⁴

Toelichting

Een van de selectiecriteria van bronnen is dat de inhoud zorgethische aspecten specifiek behandelt. Publicaties die over 'zorg voor de aarde' gingen, maar alleen vanuit andere vormen van ethiek vertrokken – zoals ecofeminisme, *environmental ethics*, christelijke (zorg)ethiek, *climate justice of permaculture ethics* – zijn niet gebruikt. Wanneer een auteur deze vormen van ethiek echter expliciet in dialoog bracht met (een aspect van) zorgethiek én aarde/klimaat, is deze wel geselecteerd.

Het literatuuronderzoek is uitgevoerd aan de hand van bronnen die voor eenieder beschikbaar zijn via onbetaalde diensten (*open access*). Er is geen gebruik gemaakt van betaalde diensten (bijv. die slechts bij lidmaatschap van een onderwijsinstelling, onderzoeksinstantie of abonnement beschikbaar worden gesteld). De beperking tot *open access* literatuur heeft als effect dat de navolgbaarheid en reproduceerbaarheid van het onderzoek vergroot wordt, doordat de literatuur voor eenieder toegankelijk is en daarmee ook onderlinge kennisuitwisseling gestimuleerd en vergemakkelijkt wordt.

Publicaties die voldeden aan (de inhoudelijke) selectiecriteria 1 t/m 3, maar niet voldeden aan selectie criterium 5 (beschikbaarheid), konden niet worden beoordeeld op selectie criterium 4

---

⁴ De enige uitzondering hierop is het boek van Puig de la Bellacasa (2017), welke aangeschaft is vóór de start van dit thesisonderzoek en daardoor voor de onderzoeker al beschikbaar was en wegens relevantie niet uitgesloten kon worden.

(relevantie voor beantwoorden onderzoeksvraag) en zijn na een eerste analyse van beschikbare abstracts niet verder geanalyseerd.

Naast publicaties waar geen toegang toe verkregen is, zijn er publicaties uit het literatuuronderzoek naar voren gekomen die niet voldeden aan de inhoudelijke selectiecriteria 1 t/m 3 alsook selectie criterium 4. Deze publicaties worden hoofdzakelijk gekenmerkt door een te nauwe focus en/of dat zij te specialistisch zijn en/of dat het bij het bekijken van de publicatie te weinig over zorg(ethiek) bleek te gaan.

3.2.4 Tekstselectie

In deze paragraaf wordt het selectieproces van literatuur voor deze deelvraag verder toegelicht.

Vooronderzoek

In de oriëntatiefase van dit onderzoek is een eerste scan gedaan van beschikbare literatuur. Dit is gedaan op basis van de zoektermen uit categorie A1 en A2 gecombineerd met zoektermen uit B1 en B2 uit tabel 1 en is uitgevoerd binnen één database (Google Scholar). Op basis van die eerste scan en selectiecriteria 1, 3, (4) en 5 zijn de volgende 11 publicaties geselecteerd: Beacham (2018), Buser et al. (2018), Chan et al. (2016), Johns-Putra (2013), Krzywoszynska (2019), McLaren (2018), Pla-Julián & Guevara (2019), Postma (2005), Puig de la Bellacasa (2010, 2017) en Whyte & Cuomo (2016).

Naar aanleiding van dit verkennende vooronderzoek is de zoektermenlijst aangevuld (zie: tabel 1, categorie A3 en B3) en zijn de selectiecriteria aangevuld met criterium 2. Uiteindelijk is na het vervolgonderzoek en grondige bestudering de publicatie van Chan et al. (2016) afgevallen vanwege het niet voldoen aan selectiecriteria 2 en 4 en Johns-Putra (2013) vanwege het niet voldoen aan criterium 4. De overgebleven negen publicaties worden besproken in paragraaf 3.3.

Rating

Om inzichtelijk te maken op welke manier publicaties beoordeeld zijn op bruikbaarheid voor dit onderzoek, is er een rating toegekend aan deze publicaties. Hiervoor is een schaal van 1 t/m 4 gehanteerd zoals weergegeven in tabel 2. Alleen Nederlandstalige en Engelstalige publicaties met een rating van 4 zijn meegenomen in de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Rating:	
1	Geen twijfel, gaat niet over (aspecten van) zorgethiek en/of is duidelijk niet bruikbaar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.
2	Twijfel, gaat ten dele over (aspecten van) zorgethiek en is niet bruikbaar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of (bij geen toegang) het is onduidelijk in hoeverre (aspecten van) zorgethiek behandeld wordt.
3	Duidelijk, gaat over (aspecten van) zorgethiek, maar is niet bruikbaar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of er is (bij geen toegang) een vermoeden van de bruikbaarheid van deze publicatie.
4	Zeer duidelijk, gaat zeker over (aspecten van) zorgethiek en is bruikbaar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of er is (bij geen toegang) een zeer sterk vermoeden van de bruikbaarheid van deze publicatie.

Tabel 2. Ratingscores publicaties

Geen toegang

Er zijn een aantal publicaties die (deels) voldeden aan de inhoudelijke selectiecriteria (1 t/m 3), maar waarvan de volledige tekst niet kon worden geraadpleegd op basis van *open access*. Daardoor was het niet mogelijk deze publicaties op selectie criterium 4 te beoordelen. In tabel 9 in bijlage 2.1 is de relevantie van deze bronnen voor de beantwoording van de onderzoeksvraag toegelicht. Daarbij zijn er ratingscores toegekend aan de publicaties. Het betreft de volgende publicaties: Bauhardt & Harcourt (2018), Buck (2015), Delassus (2018), Jax et al. (2018), Karskens (2005), Koggel & Orme (2010), Lysack (2008), Morton (2012), Singh (2015), Smith (2019) en Stensöta (2015).

Afgevallen publicaties

Een aantal van de gevonden publicaties is afgevallen omdat zij niet aan de selectiecriteria 1 t/m 4 voldeden en een te lage rating hadden om meegenomen te worden in dit onderzoek. In tabel 10 in bijlage 2.2 worden deze bronnen weergegeven en verder toegelicht. Het betreft de volgende publicaties: Bovenkerk & Keulartz (2016), Chan et al. (2016), Clark & Stevenson (2003), Desai & Smith (2018), Donovan (2006; 2016), Donovan & Adams (1996), Engster (2006), Ginn (2014), Harrington (2017), Johns-Putra (2013; 2014), King (1991), Laugier (2015), Laurentius (2018), Lejano (2019), McEwan & Goodman (2010), Metzger (2014), Miele & Evans (2010), Morgan (2010), Nelson & Power (2018), Puig de la Bellacasa (2015), Rayner Fried (2019), Swart (2002; 2005; 2016) en Swart & Keulartz (2011).

3.3 Geselecteerde publicaties

In deze paragraaf worden de achtergronden en onderwerpen van de publicaties die voldoen aan de selectiecriteria besproken.

3.3.1 Achtergronden auteurs

De publicaties die voldoen aan de selectiecriteria zijn: Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); West et al. (2018) en Whyte & Cuomo (2016). Deze publicaties zijn bestudeerd en samengevat in (en zodoende vertaald naar) het Nederlands. De achtergronden en disciplines van de auteurs zijn divers. In tabel 3 zijn de verschillende disciplines per auteur in een overzicht weergegeven.

Auteur	Achtergrond
Beacham (2018)	Sociologie (consumptie en economische geografie)
Buser et al. (2018)	Architectuur en publieke ruimte, <i>performance studies</i> , <i>arts</i> , <i>language and cultures</i>
Desai (2017)	Media en communicatie
Jackson & Palmer (2015)	Respectievelijk: geografie en menselijke geografie
Krzywoszynska (2019)	Antropologie (klimaat, agricultuur en ethiek)
McLaren (2018)	<i>Climate engineering</i> (technologie, morele filosofie en <i>environmental humanities</i>)
Pitt (2018)	Sociale en culturele geografie
Pla-Julián & Guevara (2019)	Respectievelijk: feministische economie en toegepaste economie
Postma (2005)	Opvoedingsfilosofie (milieueducatie)
Puig de la Bellacasa (2010; 2017)	Overlapping van <i>science and technology studies</i> , feministische theorie en <i>environmental humanities</i>
West et al. (2018)	<i>Sustainability science</i> , <i>environmental science</i> , internationale ontwikkelingen en <i>biosphere stewardship</i>
Whyte & Cuomo (2016)	Respectievelijk: filosofie, <i>community sustainability & environmental ethics</i> en <i>feminist, postcolonial & environmental philosophy</i>

Tabel 3. Disciplinaire achtergronden auteurs

3.3.2 Onderwerpen

De publicaties die voldoen aan de selectiecriteria behandelen een diversiteit aan onderwerpen. Om een overzicht te geven van waar de verschillende publicaties over gaan, volgt in tabel 4 een beknopte beschrijving van het onderwerp van elke publicatie.

Auteur	Beschrijving onderwerp
Beacham (2018)	Beacham (2018) kijkt naar <i>Alternative Food Networks</i> (AFNs) en gaat in het licht van antropogene klimaatverandering en de samenhang daarvan met onze voedselproductie op zoek naar een meer-dan-menselijke zorgethiek in het Antropoceen.
Buser et al. (2018)	Buser et al. (2018) kijken naar hoe water (<i>blue space</i>) een <i>caring space</i> kan worden en bekijken daarvoor verschillende praktijkvoorbeelden waarin mensen interacteren met <i>blue spaces</i> .
Desai (2017)	Desai (2017) schrijft over zorg en de temporaliteit van bomen en mensen in het Antropoceen.
Jackson & Palmer (2015)	Jackson & Palmer (2015) onderzoeken <i>ecosystem services</i> en de dominante economische visie daarachter, waarbij ze op zoek gaan naar een relationele herwaardering van de natuur en de relatie tussen mens en natuur.
Krzywoszyńska (2019)	Krzywoszyńska (2019) schrijft over het zorg dragen voor <i>soil</i> en kijkt naar de rol van <i>attentiveness</i> in het genereren van een meer ethische relatie met niet-mensen.
McLaren (2018)	McLaren (2018) gaat op zoek naar een <i>ethics of repair</i> in het Antropoceen en onderzoekt wat <i>geoengineering</i> daarvan kan opsteken.
Pitt (2018)	Pitt (2018) levert kritiek op de aanname dat directe ontmoetingen met niet-mensen in de natuur leiden tot het meer ethisch in acht nemen van deze niet-menselijke Anderen.
Pla-Julián & Guevara (2019)	Pla-Julián & Guevara (2019) schrijven in hun publicatie over circulaire economie en <i>sustainable development</i> waarbij ze zorgethische uitgangspunten gebruiken om deze concepten verder uit te breiden.
Postma (2005)	Postma (2005) schrijft over zorgethiek en milieueducatie van kinderen en kijkt daarbij naar lichamelijke, morele verbeeldingskracht en intentionaliteit.
Puig de la Bellacasa (2010)	Puig de la Bellacasa (2010) kijkt naar de praktische ethiek van permacultuur in relatie tot zorgethiek, als onderzoek naar nieuwe vormen van ethiek emergerend uit <i>naturecultural</i> werelden.
Puig de la Bellacasa (2017)	Puig de la Bellacasa (2017) ⁵ schrijft in haar boek over een speculatieve vorm van (zorg)ethiek, waarbij zij het concept 'zorg' via haar kennis van het techno-wetenschappelijke veld, via haar ervaringen met permacultuur-ethiek en <i>soil care</i> , meeneemt naar een zorgethiek voor de meer-dan-menselijke wereld.
West et al. (2018)	West et al. (2018) onderzoeken een relationeel begrip van zorg binnen het concept <i>stewardship</i> en kijken hoe dit in de literatuur over <i>stewardship</i> naar voren komt.
Whyte & Cuomo (2016)	Whyte & Cuomo (2016) schrijven in hun publicatie over zorgethiek en <i>environmental ethics</i> en leggen daarbij de ethiek en het denken over zorg van <i>indigenous peoples</i> naast dat van (feministische) zorgethiek met betrekking tot zorg, interdependentie en klimaatverandering.

Tabel 4. Beknopte beschrijving onderwerp auteurs

⁵ Het boek *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds* van Puig de la Bellacasa (2017) is niet in zijn geheel bestudeerd. Het gaat het bestek van deze thesis te buiten om het gehele boek mee te nemen. Het specialistische taalgebruik vanuit de disciplinaire achtergrond van de auteur maakt het daarnaast boek moeilijk toegankelijk. De inleiding is bestudeerd, net als meerdere samenvattingen en reviews van het boek aangevuld door passages uit met name deel II van het boek. Ook is er een artikel (Puig de la Bellacasa, 2010) gevonden dat meer toegespitst is dan het boek welke ook gebruikt wordt binnen dit onderzoek.

3.3.3 Omvangrijkheid

De auteurs van de geselecteerde publicaties raken veel verschillende aspecten van het onderwerp 'zorg voor de aarde' aan. De meesten beargumenteren de standpunten in hun publicaties gebaseerd op voorkennis uit hun vakgebied en zijn soms zeer specialistisch. Bij de bespreking van de resultaten (paragraaf 3.4) zal beschreven worden wat de auteurs tezamen over 'zorg voor de aarde' zeggen. Een meer gedetailleerde en diepere analyse en vergelijking van de publicaties onderling gaat de omvang van thesisonderzoek te buiten en zal hier dan ook niet aan bod komen. Er is zodoende gekozen voor het weergeven van een gedeelde rode draad.

3.4 Resultaten

3.4.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt er antwoord gegeven op de deelvraag: *Wat zegt externe literatuur op het gebied van zorg(ethiek) en aarde/klimaat over 'zorg voor de aarde'?* Kijkend door de lens van 'zorg voor de aarde' is er in de dertien geselecteerde publicaties op zoek gegaan naar wat de auteurs samen zeggen over 'zorg voor de aarde'. Er komen hierbij zeventien concepten naar voren, gebaseerd op de inhoudelijke rode draad die deze publicaties met elkaar verbindt, die belangrijk zijn voor 'zorg voor de aarde'. Dit zijn: antropocentrisme; (levensonderhoudende) zorg; zorgbehoeften; *agency*; niet-mensen; interdependentie; wederkerigheid; de meer-dan-menselijke wereld; een meer-dan-menselijke zorg(ethiek); de meer-dan-menselijke Ander; de gedecentreerde mens; zorgwerk; de mens-in-de-wereld; de mens-natuur relatie; herstelwerk; ecologische sensitiviteit en temporaliteit.

Er wordt in de komende paragrafen allereerst stilgestaan bij de context van het Antropoceen. Van daaruit dient zich een noodzaak tot een nieuw denken aan, waarbij de auteurs zich wenden tot zorg(ethiek). Vervolgens wordt er ingegaan op het concept van interdependentie, dat als essentieel naar voren komt in relatie tot 'zorg voor de aarde' en klimaatverandering. De mens wordt gedecentreerd en *in-de-wereld* gepositioneerd, de wederkerigheid van zorg komt aan bod en zorgwerk wordt opnieuw gedefinieerd om ook niet-mensen te omvatten. Vervolgens spreken een aantal auteurs over een meer-dan-menselijke zorgethiek. Tot slot wordt er gekeken naar de mens en het meer-dan-menselijke in het Antropoceen, waarbij er wordt gesproken over de mens-natuur en mens-aarde relatie, herstelwerk en zorgtijd. Wanneer de inhoudelijke verkenning en bespreking afgerond is, wordt het hoofdstuk afgesloten met een samenvattende conclusie.

3.4.2 Context

Het Antropoceen en antropocentrisme

Zoals in de inleiding van dit onderzoek beschreven is, hebben we in de huidige tijd te maken met antropogene (mens-gegenereerde) klimaatverandering. Een aantal van de auteurs van de geselecteerde publicaties duidt dit tijdperk aan als ‘het Antropoceen’ en wijst hierbij als bijdragende factor aan deze antropogene klimaatverandering het heersende antropocentrische denken aan (Desai, 2017; Beacham, 2018; McLaren, 2018; Krzywoszynska, 2019; Pla-Julián & Guevara, 2019).

Het Antropoceen is een officieuze benaming voor het huidige tijdperk waarin de invloed van de mens op natuurlijke processen van de aarde zich zo ver uitstrekt dat deze geologisch gezien niet meer van elkaar los te koppelen zijn (Beacham, 2018, p. 3; Krzywoszynska, 2019, p. 1). Samen met het noemen van het Antropoceen maken de auteurs die het Antropoceen bespreken ons attent op een fenomeen genaamd ‘antropocentrisme’. Dit is het exceptionalistische idee dat de mens de maat en norm is voor al het andere, als middelpunt van het bestaan, waarbij de waarde van al het andere wordt afgemeten aan het nut dat het voor de mens heeft (Filosofischwoordenboek.nl; Wiktionary).

Dit antropocentrische denken wordt gekoppeld aan het ontstaan van antropogene klimaatverandering en een aantal auteurs wijzen daarbij op de huidige (westerse) systemen waarin we leven. Antropocentrisch denken wordt gestimuleerd en versterkt door kapitalistische, productivistische systemen, waarbij exploitatie van de planeet en haar ecosystemen gemeengoed zijn geworden en de relatie tussen mens en aarde gereduceerd is tot een (eenzijdige) gebruiksrelatie (Postma, 2005, p. 28; Beacham, 2018, p. 19; Pla-Julián & Guevara, 2019, p. 69). Het Antropoceen is in die zin een bijkomend resultaat van het onderschrijven van een dergelijk winst-georiënteerd systeem van kapitalisme, waarin tijd als lineair, ruimte als plat en de natuur als extern worden gezien (Desai, 2017, p. 168). Het is zodoende eerder een gevolg van de beslissing dat mensen op een bepaalde manier zouden moeten leven in relatie tot ecologische Anderen (Desai, 2017, p. 168). We bestaan echter niet alleen in de wereld: “we can no longer believe in a humanity making its own history by itself” (Christophe Bonneuil in Desai, 2017, p. 168).

Noodzaak tot nieuw denken

In de tijd van het Antropoceen is er noodzaak voor het op een niet-antropocentrische wijze waarderen van ecologische Anderen en de aarde (Desai, 2017, p. 168). Het is een uitnodiging voor een nieuwe denkwijze die het oude doorbreekt (Beacham, 2018, p. 7). Er zijn namelijk fundamentele veranderingen nodig als het gaat om de organisatie van de samenleving, willen we de problemen van klimaatverandering aanpakken (Beacham, 2018, p. 3). De urgentie van de situatie komt hoofdzakelijk voort uit het feit dat met het ontstaan van antropogene klimaatverandering de voorwaarden die het

leven op aarde mogelijk maken onder grote druk staan (Pla-Julián & Guevara, 2019). Dit vraagt om herbezinning en maakt duidelijk dat “in order to live *at all*, we need new modes of living *together*.” (Krzywoszynska, 2019, p. 1).

3.4.3 Wending tot zorg

In het samenbrengen van de geselecteerde publicaties komt naar voren dat bij het zoeken naar een nieuwe manier van denken en (samen)leven, zorg(ethiek) van waarde is voor het verkennen van nieuwe perspectieven. In het licht van de druk die door klimaatverandering opgevoerd wordt op de leefbaarheid op aarde, wordt de levensonderhoudende functie van zorg onder de aandacht gebracht.

Zorg als levensonderhoudend

De mens (be)staat, in navolging van Tronto en Fisher (Tronto, 1993), in een levensonderhoudend web (Puig de la Bellacasa, 2010; 2017; Buser et al., 2018; Pitt, 2018; Krzywoszynska, 2019; Pla-Julián & Guevara, 2019). Het geven en ontvangen van zorg is een cruciaal en tegelijkertijd ondergewaardeerd aspect is van wat het betekent om mens te zijn (West et al., 2018, p. 7). Sterker nog, zorg speelt een cruciale rol in het in stand houden van levensonderhoudende cycli in de wereld waarin we bestaan (Pla-Julián & Guevara, 2019, p. 70). Onze betrokkenheid bij de wereld is bovendien doordrenkt van zorg (Buser et al., 2018, p. 4). Zorg is een fundamenteel onderdeel van (het onderhouden van) de relationaliteit van het levensonderhoudende web en de verantwoordelijkheden die ingebed zijn in deze relaties (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 16; Whyte & Cuomo, 2016, p. 13). Zodoende impliceert het dragen van zorg voor onszelf ook de zorg voor onze leefwereld (Postma, 2005, p. 37).

Zorgbehoeften en agency

Zorg is dus aanwezig in onze relatie met en betrekking op onze (leef)wereld en de Anderen die we daarin tegenkomen en waarmee we in een levensonderhoudend web (be)staan. Zorg vertrekt vanuit een weten dat deze Anderen bestaan (Pitt, 2018, p. 10). Twee concepten komen naar voren in het ontmoeten van deze Anderen: *needs* en *agency*. Zorg wordt uitgevoerd via praktisch werk waarbij er iets gedaan wordt om de behoeften (*needs*) van deze specifieke (niet abstracte) Anderen te ontmoeten (Beacham, 2018, p. 9; Pitt, 2018, p. 10). Daarbij respecteert zorg(ethiek) de *agency* van de Ander (McLaren, 2018, p. 15) en stelt het niet morele *agents* centraal die geïsoleerd zijn, maar begrijpt hen als diep en onlosmakelijk ingebed in netwerken van significante verbindingen (Whyte & Cuomo, 2016, p. 2-3).

3.4.4 Interdependentie

Uit bovenstaande komt naar voren dat zorg inherent verbonden is met mens-zijn en fundamenteel is voor het onderhouden van het leven op aarde. Hierna wordt de rol van zorg in de wereld bekeken, waarbij zorg het menselijke overstijgt en vertrekt vanuit de interdependente aard van *al* het leven. Zowel de wederkerigheid van zorg als het begrip van *agency* worden hiermee uitgebreid om ook de wereld van niet-mensen te omvatten.

Onderlinge verbondenheid

Het ontvangen van zorg is iets wat ons allen verbindt, omdat *'being cared for'* een conditie van ieder wezen in de wereld is (Beacham, 2018, p. 4; Puig de la Bellacasa, 2017, p. 205). Hoewel niet elke relatie een zorgrelatie is, is er in elke relatie zorg aanwezig (Krzywoszynska, 2019, p. 4). Het erkennen van deze noodzakelijke zorg vereist een bewustzijn van de manier waarop alle wezens afhankelijk zijn van elkaar (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Deze onvermijdelijke wederzijdse afhankelijkheid is fundamenteel en wordt ook wel 'interdependentie' genoemd (Beacham, 2018, p. 4). Deze interdependentie geldt voor al het leven op aarde, al het leven is onvermijdelijk met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk (Postma, 2005; Puig de la Bellacasa, 2010; 2017; Jackson & Palmer, 2015; Whyte & Cuomo, 2016; Desai, 2017; Beacham, 2018; Buser et al., 2018, McLaren, 2018; Pitt, 2018; West et al., 2018; Krzywoszynska, 2019; Pla-Julián & Guevara, 2019).

Wederkerigheid van zorg

Het concept van interdependentie omvat een complex systeem van verbindingen en wederkerigheid die aanwezig zijn in elke zorgsituatie (Buser et al., 2018, p. 4). Zorgverleners zijn namelijk tevens zorgontvangers (Buser et al., 2018, p. 4). Dit komt doordat zorg zelden eenvoudig, uniform of één richting op werkt en niet gezien moet worden als eenzijdige afhankelijkheid (Buser et al., 2018, p. 4). Zorgrelaties zijn gecoproduceerd en circulair en daarbij zijn ze altijd gesitueerd in materiële contexten die deze relaties beïnvloeden (Buser et al., 2018, p. 5).

Bovendien duiden deze wederkerigheid van zorg en interdependentie niet noodzakelijk op een *gelijkwaardige* relatie (Buser et al., 2018, p. 4). Het is uitzonderlijk dat degene die zorg draagt een uniforme en gelijke vorm van zorg ontvangt van degene die zorg ontvangt (Buser et al., 2018, p. 4). Het is zodoende veel waarschijnlijker dat zorgverleners van verschillende Anderen en op diverse manieren zorg ontvangen (Buser et al., 2018, p. 4). Wederkerigheid en interdependentie duiden dus niet op een gelijke verlening van zorg of gelijke relaties, maar meer op het overkoepelende geheel van complexe verbindingen in ons levensonderhoudende web.

Decentreren van de mens

Het concept van interdependentie betreft dus niet alleen mensen. Het geldt voor alle levensvormen: mensen, planten, dieren, micro-organismen, elementaire bronnen, de bodem waar we van eten, etc. (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 2). Het erkennen van deze fundamentele interdependentie decentreert de menselijke ethische subjectiviteit door de mens niet meer als meester of als beschermer van de aarde te zien, maar als *deel van* de levende wezens op de aarde (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 2; Beacham, 2018, p. 10).

Een implicatie van deze uitgebreide interdependentie is dat het moeilijk wordt om dichotomieën zoals natuur versus cultuur, mens versus natuur en levende versus niet-levende materie vol te houden (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 7). Een andere implicatie ervan is dat de materiële wereld niet langer vanuit een perspectief van afgebakende objecten en subjecten gezien wordt, maar als samengesteld uit clusters en relaties van mensen, niet-mensen en fysieke verwevingen van materie en betekenissen (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 7).

Implicaties voor agency

Wanneer het begrip van interdependentie erkend wordt als al het leven omvattend, kan *agency* ook verdeeld worden onder actoren die niet langer enkel menselijk zijn (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 7). Alle menselijke en niet-menselijke ontmoetingen worden namelijk net zoveel gevormd door de *agency* van niet-menselijke wezens en dingen als door die van mensen (Jackson & Palmer, 2015, p. 5). Daarbij is het van belang om de *agential capacities* te erkennen van materie die in de westerse geschiedenis normaliter weinig *agency* toebedeeld gekregen hebben (Beacham, 2018, p. 4-5). Op die manier kan de mens – zonder dat dit afdoet aan de *agency* van de mens – gezien worden als '*agency among others*' (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 7-8).

3.4.5 Zorg voor het meer-dan-menselijke

Bij het samenbrengen van de geselecteerde publicaties komt vervolgens naar voren dat het erkennen van de fundamentele interdependentie van het bestaan en de werking van zorg leidt tot het herpositioneren van de mens in de meer-dan-menselijke wereld. Het idee van een meer-dan-menselijke zorgethiek wordt verkend en zorgwerk krijgt een nieuwe betekenis.

Mensen en niet-mensen

Mensen en niet-mensen worden voortdurend *samen* verweven in de structuur van de wereld (Jackson & Palmer, 2015, p. 6). Zorg ligt daarbij besloten in die voortdurende *togetherness* van het leven, in een zich ontvouwend veld van relaties die de grenzen tussen mensen en niet-mensen doorsnijdt (West et al., 2018, p. 6). Het is daarom belangrijk dat er erkenning is voor de

wederkerigheid van de relaties waarbinnen zorg het welzijn van zowel mensen als niet-mensen manifesteert en voedt (West et al., 2018, p. 7). Zorg is dus niet alleen voorbehouden aan mensen (Jackson & Palmer, 2015, p. 6). Dit alles vraagt om een ethiek die met het meer-dan-menselijke wil samenwerken in plaats van het te controleren (Beacham, 2018, p. 16), waarbij de mens niet meer boven andere materie geplaatst wordt, maar materie óók niet boven de mens (Beacham, 2018, p. 10).

De meer-dan-menselijke Ander

Om ook de meer-dan-menselijke wereld te omvatten – de wereld die wij bewonen en waarin we leven – moet het concept van de Ander uitgebreid worden (Beacham, 2018, p. 10). Deze meer-dan-menselijke wereld is namelijk vol vitale verschillen en op zichzelf levend en niet levenloos of zonder *agency* (Beacham, 2018, p. 10). De verbintenis om te zorgen voor een aardse Ander is bovendien niet te begrijpen vanuit een utilitaristische ethiek: niet-menselijke Anderen zijn er niet om ons te dienen, ze zijn hier “to live with” (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 10).

Zorgwerk herdefiniëren

Veel niet-menselijke *agencies* dragen zorg voor veel menselijke behoeften, net zoveel als dat mensen hun eigen taken hebben in het web van zorg (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Zorgwerk, als zodanig, is niet meer een onderneming exclusief van mensen, maar is verdeeld onder meer-dan-menselijke *agencies*, waarbij zorg dragen zowel menselijke als niet-menselijke bestaansvormen ondersteunt (Buser et al., 2018, p. 5; Puig de la Bellacasa, 2017, p. 22). Voor een meer-dan-menselijke zorgethiek moet zorg dus worden opgevat als een *totaliteit* aan praktijken gerelateerd aan levende en niet-levende entiteiten en dingen die leven mogelijk maken (Krzywoszynska, 2019, p. 4). Het begrijpen van deze entiteiten als actoren in een breder levensonderhoudend web, stelt ons in staat om hun behoeftes (*needs*) als legitiem *in zichzelf* te zien, als deel van het werk van deze entiteiten om hun eigen wereld te onderhouden en te repareren en het onderhouden van hun eigen levensonderhoudend web van relaties (Krzywoszynska, 2019, p. 11). Mensen zijn niet langer de enigen die zorgen voor de aarde – we staan *in* relaties van wederzijdse zorg (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Een dergelijk perspectief transformeert Tronto's (1993) begrip van *agency* en zorg van een menselijk ‘wij’ (alles wat we doen) in de richting van een meer-dan-menselijk ‘wij’ (alles wat gedaan wordt) om onze wereld te onderhouden, voortzetten en te herstellen zodat we er zo goed mogelijk in kunnen leven (Puig de la Bellacasa, 2017, p. 161).

De mens-in-de-wereld

Het herdefiniëren van zorgwerk als iets wat alle actoren omvat die het leven en de wereld onderhouden, herpositioneert de mens radicaal naar een plek *in* het horizontale web van de wereld.

Door het erkennen van zorg voor en met de meer-dan-menselijke wereld, kunnen we zien hoe we als mens niet over de wereld heersen, maar dat we er samen *in* bestaan (Beacham, 2018, p. 18).

Beacham (2018) noemt dit *'being-in-common'* (p. 18). Het decentreren van het menselijke subject in dit meer-dan-menselijke web, heeft de mogelijkheid in zich om de relaties tussen mensen en het meer-dan-menselijke te hervormen tot niet-exploitatieve vormen van gemeenschappelijk bestaan-in-de-wereld (Puig de la Bellacasa, 2017, p. 24). Een belangrijke kanttekening daarbij is dat de gemeenschappelijkheid onderliggend aan het bestaan niet gericht is op het uitwissen van de ontologische verschillen tussen het menselijke en meer-dan-menselijke, maar op de erkenning van de interdependentie die ons allen verbindt (Beacham, 2018, p. 7). Het is cruciaal dat deze inderpendente aard van meer-dan-menselijke gemeenschappen begrepen wordt, zodat er een reflectie op gang gebracht kan worden aangaande de vernietigende gevolgen van de menselijke neiging deze gemeenschappelijkheid te vergeten (Pitt, 2018, p. 25).

3.4.6 Het meer-dan-menselijke in het Antropoceen

Een beter Antropoceen

Een meer-dan-menselijke zorgethiek in de context van het Antropoceen vertrekt vanuit de interdependentie van alle wezens en vraagt om een gedecentreerde opvatting van het leven op aarde, waarin we vanuit onze gemeenschappelijkheid betrokken zijn bij het onderhouden van ons levensonderhoudende web (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 16). Om in de tijd van het Antropoceen (onherstelbare) schade en destructie tegen te gaan, is het van belang dat allerlei niet-menselijke Anderen en ecologische systemen moreel in acht worden genomen (Whyte & Cuomo, 2016, p. 4). Zodoende pleit Beacham (2018, p. 4) ervoor dat we ons een beter Antropoceen moeten voorstellen dan vaak als doemscenario geschetst wordt, om zo niet te vervallen in pessimistische politiek en te streven naar een meer-dan-menselijke zorgethiek. In de komende sub-paragrafen komen een aantal relaties en concepten naar voren die in de context van het Antropoceen en met het oog op een meer-dan-menselijke zorgethiek hernieuwde aandacht mogen krijgen.

Mens-natuur relatie

Een van de relaties die in de tijd van het Antropoceen hernieuwde aandacht mag krijgen is die van de mens en de natuur. Een commerciële conceptualisering van de natuur is 'objectieve natuur'. 'Objectieve natuur' is ontstaan uit het Verlichtingsdenken (Jackson & Palmer, 2015, p. 32). Het kapitalisme en stimuleert een cultureel naïef beeld van een verdinglijkte wereld die buiten relationaliteit zou bestaan (Jackson & Palmer, 2015, p. 32). Als we echter denken dat we niet verbonden zijn met de natuur, dan kunnen we de natuur vervreemden, verafgoden of het tot subject maken van de wil van de economische markt (Jackson & Palmer, 2015, p. 32). Het is een ideologie die

de mens en natuur van elkaar vervreemdt en daar moeten we kritisch naar zijn (Jackson & Palmer, 2015, p. 33). Mens en natuur bewonen namelijk niet twee afgescheiden domeinen, maar zijn intiem verweven (Buser et al., 2018, p. 13).

Herstelwerk

In het verlengde van de mens-natuur relatie, ligt de relatie van mens en aarde. McLaren (2018) wijst erop we als mens bereid moeten zijn onszelf als deel van het probleem te zien en tegelijkertijd als mogelijk subject van zorg (p. 15). Hetgeen dat het meest behoefte heeft aan reparatie en verzoening is namelijk niet het klimaat zelf, maar de huidige exploitatieve, instrumentele *relatie* van de mens met de aarde (McLaren, 2018, p. 15). Het bewustzijn van de interdependente aard en de fundamentele relationaliteit van het bestaan vereist daarnaast dat er afstand wordt genomen van instrumentele en exploitatieve vormen van (mens-natuur en mens-aarde) interactie (Buser et al., 2018, p. 14). Tegelijkertijd moet er afstand gedaan worden van vormen van het soort antropocentrisme dat menselijke doelen tot het centrum van de systemen op aarde maken (McLaren, 2018, p. 21). Het is daarbij wel belangrijk te erkennen dat er een noodzakelijk antropocentrisme blijft bestaan, namelijk: de behoefte aan een voor de mens leefbaar klimaat (McLaren, 2018, p. 21).

Ecologische sensitiviteit

Voor het ons voorstellen van een beter Antropoceen is het evenzeer belangrijk dat er stappen gemaakt worden in de richting van een meer ecologisch sensitieve en verantwoorde manier van in-de-wereld-zijn (Buser et al., 2018, p. 17). Bijvoorbeeld door middel van het onderhouden van de gezondheid van ecosystemen en ecologische gemeenschappen, waar de mens deel van uitmaakt (Whyte & Cuomo, 2016, p. 15). Daarnaast vraagt de omvang van de menselijke dominantie in de wereld en de positie die wij daarmee boven niet-mensen hebben ingenomen, om een compensatie via relaties waarbinnen zorg gegeven wordt zonder de (productivistische) verwachting iets terug te krijgen (Pitt, 2018, p. 25).

Temporaliteit en zorgtijd

Tot slot is het van belang bij het ons voorstellen van een beter Antropoceen dat er een herwaardering komt voor niet-menselijke en niet-kapitalistische temporaliteit (Desai, 2017, p. 168). De meer-dan-menselijke wereld leeft volgens andere temporaliteiten dan de mens of de markt en een zorgethiek voor het Antropoceen brengt deze asynchroniteiten naar voren (Beacham, 2018, p. 14). Het denken over meer-dan-menselijke *agencies* vraagt om het decentreren van unilineaire, antropocentrische en productivistische temporaliteiten om zo tijd vrij te maken voor een menigvuldigheid aan Anderen (Puig de la Bellacasa, 2017, p. 214). Oog hebben voor het meer-dan-

menselijke omvat daarnaast niet alleen een herwaardering en bewustwording van de tijd van de natuur en andere niet-menselijke tijdschalen, maar ook de temporaliteit van zorg en zorgtijd (Desai, 2017, p. 169). Wanneer er geen tijd wordt vrijgemaakt om te zorgen, betekent dit dat er geen tijd beschikbaar is voor het vernieuwen van relaties die vitaal zijn voor het leven en die in deze tijd zo onder druk staan (Desai, 2017, p. 188).

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk staat deelvraag 2 centraal: *Wat zegt externe literatuur op het gebied van zorg(ethiek) en aarde/klimaat over 'zorg voor de aarde'?* Om deze te beantwoorden is er eerst stilgestaan de wijze waarop de literatuurzoektocht, binnen het gebied waar zorg(ethiek) en aarde/klimaat elkaar overlappen, verlopen is. Aan de hand van zoektermen (tabel 1) en selectiecriteria (paragraaf 3.2.3) is er een literatuurselectie gemaakt waaruit dertien publicaties naar voren kwamen die mee zijn genomen in het beantwoorden van deze deelvraag. Dit zijn: Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); West et al. (2018) en Whyte & Cuomo (2016). De auteurs van deze publicaties vertrekken vanuit zeer gevarieerde achtergronden en vakgebieden (tabel 3) en kennen uiteenlopende onderwerpen (tabel 4). Uit de gedeelde kern van de dertien geselecteerde publicaties, zijn zeventien concepten naar voren gekomen die belangrijk zijn in het denken over 'zorg voor de aarde': Dit zijn: antropocentrisme; (levensonderhoudende) zorg; zorgbehoeften; *agency*; niet-mensen; interdependentie; wederkerigheid; de meer-dan-menselijke wereld; een meer-dan-menselijke zorg(ethiek); de meer-dan-menselijke Ander; de gedecentreerde mens; zorgwerk; de mens-in-de-wereld; de mens-natuur relatie; herstelwerk; ecologische sensitiviteit en temporaliteit.

Kijkend naar wat deze groep auteurs tezamen over 'zorg voor de aarde' te zeggen hebben, is er allereerst stilgestaan bij de context van het Antropoceen. Een deel van de auteurs wijst op het antropocentrische denken wat in deze tijd dominant is en wijst deze denkwijze aan als bijdragende factor in het ontstaan van antropogene klimaatverandering. Om een nieuwe manier van samenleven met ecologische Anderen tot stand te brengen, is een nieuwe manier van denken nodig. Daartoe wordt een wending tot zorg(ethiek) gemaakt.

Zorg wordt gezien als een fundamenteel onderdeel van wat het betekent om mens te zijn en als vitaal voor het onderhouden van het leven op aarde. Daarbij wordt er uitgegaan van het concept van het levensonderhoudende web van relaties waar wij allen in (be)staan. Het erkennen van de interdependente aard van het leven is een essentiële stap in het onderzoeken van een nieuwe manier van denken voor de uitdagingen van deze tijd. Het ontvangen van zorg is namelijk iets wat

alle wezens kennen en is een voorwaarde voor het bestaan in de wereld. Het verlenen en ontvangen van zorg is daarnaast niet iets wat vanuit een gelijkheid vertrekt, maar vanuit een fundamentele wederkerigheid die deel is van de complexe verbindingen in ons levensonderhoudende web. Een deel van de auteurs stellen de concepten van interdependentie en wederkerigheid van zorg centraal en wijzen erop dat dit geldt voor álle levensvormen. Daaruit volgt dat zorg niet alleen voorbehouden is aan de mens. De erkenning van de fundamentele interdependentie tussen ál het leven decentreert de mens uit het concept van zorg en zorgethiek. De *agency* van de mens wordt opnieuw gedefinieerd als *agency among others*, waarbij er gepleit wordt voor het erkennen van de *agency* van niet-menselijke wezens en materie. De mens wordt opnieuw gepositioneerd *in-de-wereld* en kan zichzelf er niet meer boven of buiten plaatsen, maar andere materie ook niet boven de mens.

Voor een meer-dan-menselijke zorgethiek moet zorg worden gezien als het totaal aan praktijken die het leven mogelijk maken, uitgevoerd door levende en niet-levende entiteiten die hun eigen taken hebben in het web van zorg. Zorgwerk wordt zodoende verdeeld onder meer-dan-menselijke *agencies* en het zorgen voor de aarde is niet meer voorbehouden aan mensen alleen. Zorg is daarmee verworden tot alles wat gedaan wordt om onze wereld te onderhouden, voort te zetten en te herstellen. Daarnaast is het begrijpen van het gemeenschappelijke bestaan-*in-de-wereld* cruciaal om de relaties tussen mensen en het meer-dan-menselijke te hervormen.

Om ons een beter Antropoceen voor te kunnen stellen, wijzen een aantal auteurs enkele concepten aan die een herwaardering behoeven. Zo adviseren zij dat erkend moet te worden dat de natuur en de mens intiem verweven domeinen zijn en dat we de natuur niet langer van onszelf moeten vervreemden. Daarnaast wordt erop gewezen dat we bereid moeten zijn onszelf en onze exploitatieve, instrumentele relatie met de aarde als deel van het probleem te zien, maar tevens moeten erkennen dat we in onze behoefte aan een leefbaar klimaat zelf ook subject van zorg en herstelwerk zijn. Er wordt tot slot aangeraden om een ecologische sensitiviteit te cultiveren en tijd vrij te maken voor zorgtijd, om zo de relaties die vitaal zijn voor het leven en die nu zo onder druk staan te kunnen vernieuwen.

Hoofdstuk 4: Deelvraag 3

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de derde deelvraag centraal: *Hoe verhouden de inzichten uit de zorgethische en de externe literatuur over ‘zorg voor de aarde’ zich tot elkaar en wat hebben zij elkaar te bieden?* Om deze deelvraag te beantwoorden wordt er allereerst gekeken naar hoe de literatuur uit deelvraag 1 en deelvraag 2 zich tot elkaar verhouden en wordt er beargumenteerd waarom de verhouding tussen de ‘zorgethische’ en ‘externe’ literatuur beter te duiden is met de metafoor van een boom (figuur 3). Vervolgens wordt er stilgestaan bij de overeenkomsten tussen de auteurs van de publicaties die centraal staan binnen dit onderzoek en worden er 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* gegroepeerd in negen kernthema’s geformuleerd en in een overzicht weergegeven (tabel 5). Dit overzicht wordt gevolgd door een visuele weergave van de verdeling van de kernpunten over iedere afzonderlijke auteur (figuur 4). Daarna wordt er ingegaan op een belangrijk inhoudelijk verschil, welke draait om de vraag of een zorgrelatie met levenloze aspecten van de natuurlijke wereld al dan niet tot stand kan komen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvattende conclusie.

4.2 Literatuurvergelijking

4.2.1 Niet strikt gescheiden

In de opzet van dit onderzoek is een enigszins kunstmatige scheiding aangebracht tussen de ‘zorgethische’ en de ‘externe’ literatuur (paragraaf 1.4.4). ‘Enigszins kunstmatig’ vanwege het interdisciplinaire beginsel van zorgethiek. Zorgethiek is een interdisciplinair *field of inquiry* dat niet strikt afgebakend is en juist open staat voor het in dialoog treden met andere disciplines (Leget et al., 2017). Het doel daarvan was om de ‘zorgethische’ en ‘externe’ literatuur los van elkaar te kunnen verwerken en analyseren en in dit hoofdstuk te vergelijken met elkaar.

Wanneer er wordt gekeken naar de ‘zorgethische’ auteurs, is te zien dat Pulcini (2017) en Robinson (2011) voortbouwen op Tronto (1993) en hun eigen *concerns* bekijken door de lens van zorg(ethiek). Dit is globaal gezien ook wat de auteurs uit de ‘externe’ literatuur doen: zij nemen Tronto (1993), zorg, relationaliteit, zorgethiek, etc. mee naar hun eigen specifieke vraagstukken en *concerns* en naar hun eigen vakgebieden, ook al noemen de ‘externe’ auteurs zichzelf geen zorgethici. Pla-Julián & Guevara (2019), beide economen, nemen zorg(ethiek) bijvoorbeeld mee om daarmee naar *sustainable development* en het concept van circulaire economie te kijken. Voor een overzicht van de verschillende disciplinaire achtergronden van de betreffende auteurs, zie tabel 3 (paragraaf 3.3.1) Voor een overzicht van de diverse onderwerpen, zie tabel 4 (paragraaf 3.3.2). De verschillen tussen

auteurs onderling zijn zodoende meer te wijden aan verschillen in *concern* en onderwerp dan of auteurs wel of geen zorgethici zijn.

Kijkend naar de ‘externe’ literatuur is te zien dat het maken van de koppeling tussen aspecten van zorg(ethiek) en aspecten van het klimaat en de natuurlijke wereld niet alleen is voorbehouden aan ‘externe’ auteurs. ‘Zorgethische’ auteurs Pulcini (2017) en Robinson (2011) includeren ook deze koppeling in hun teksten. Pulcini (2017) op impliciete wijze met betrekking tot toekomstige generaties en Robinson (2011) op expliciete wijze met betrekking tot *environmental security*. Een mogelijke verklaring waarom Tronto (1993) deze koppeling niet (expliciet) maakt, grijpt terug op het punt dat de verschillen tussen auteurs hoofdzakelijk komen door verschil in *concern*. Tronto’s (1993) *concern* is niet gecentreerd rondom een aspect van het klimaat of de natuurlijke wereld, maar is emancipatoir, sociaal-politiek en feministisch. Een aanvullende factor kan zijn dat de andere teksten, die allen recenter zijn dan Tronto’s boek (1993), meer doordrongen zijn van de huidige wereldwijde klimaatproblematiek.

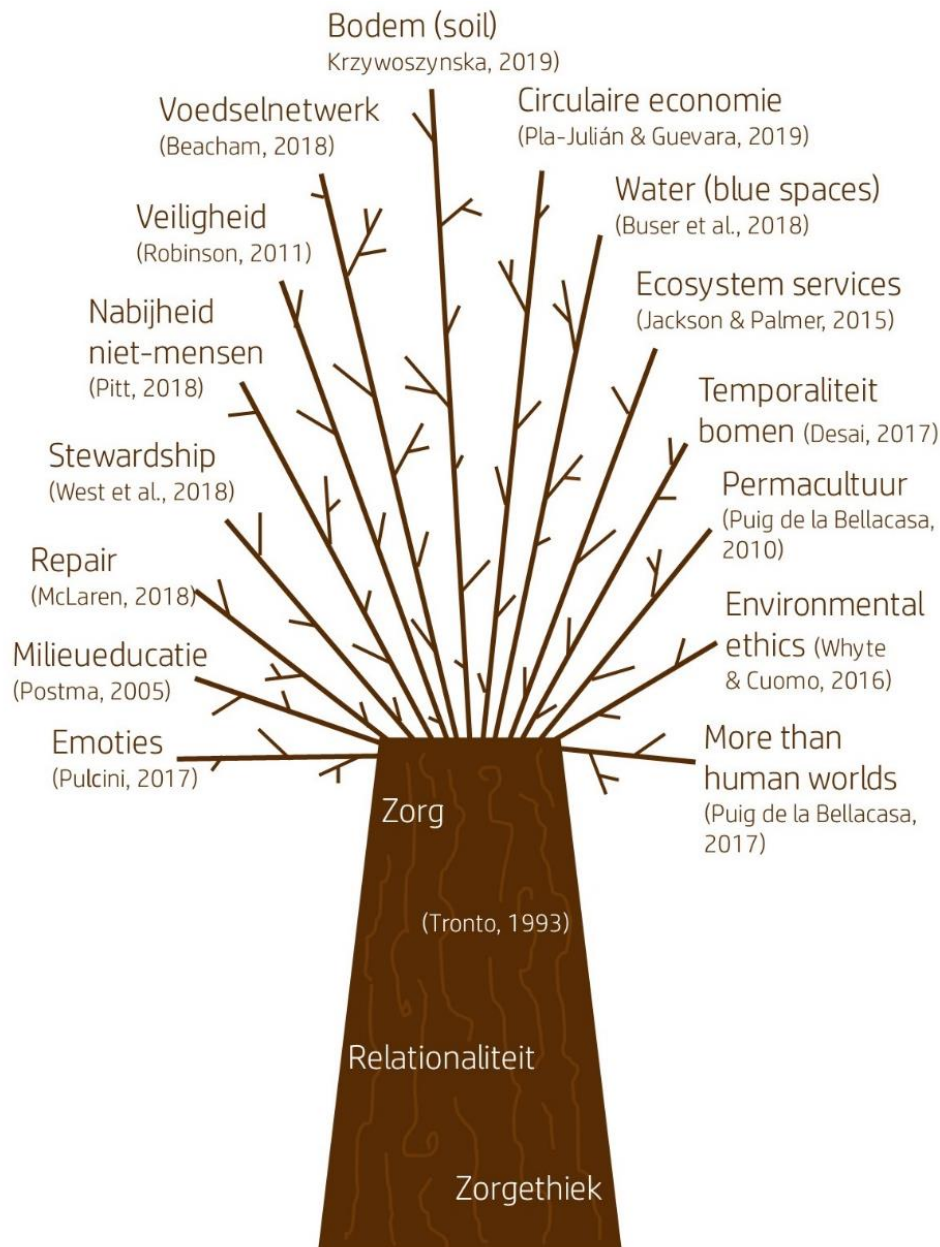
Terugkomend op het interdisciplinaire beginsel van zorgethiek, kan met bovenstaande beargumenteerd worden dat de ‘externe’ literatuur tevens deel is van het zorgethische *field of inquiry*, waarmee de oorspronkelijke tweedeling komt te vervallen.

4.2.2 De boommetafoor

Als de verhouding van de ‘zorgethische’ en ‘externe’ literatuur niet dualistisch van aard is, hoe ziet deze verhouding er dan uit? De onderlinge verhouding van de zestien publicaties – drie ‘zorgethische’ en dertien ‘externe’ – is te duiden met de metafoor van een boom, zoals weergegeven in figuur 3.

Allereerst visualiseert de boom de hierboven toegelichte kijk op de oorspronkelijke tweedeling tussen ‘zorgethische’ en ‘externe’ literatuur en laat het zien dat dit geen afgescheiden domeinen zijn. De onderlinge verschillen tussen auteurs zijn te duiden als verschillende aftakkingen. Iedere auteur legt eigen accenten, maar de takken ontspringen allen vanuit dezelfde stam. Alle auteurs delen namelijk wel een kern van zorg, relationaliteit en/of zorgethiek met elkaar. Dit is logisch gezien de focus van het literatuuronderzoek. Desalniettemin komt bij al deze auteurs het concept van zorg, de relationele ontologie van het bestaan en/of zorgethiek terug in het bespreken en onderzoeken van hun respectievelijke *concerns*.

Figuur 3. Visuele weergave metafoor van de boom

4.2.3 Tronto als deel van de stam

Een onderdeel van de stam dat nog niet aan bod is gekomen betreft Tronto (1993). Zij is deel van de stam aangezien haar werk een belangrijke basis vormt binnen zorgethiek en van daaruit ook in deze thesis en in de publicaties van de auteurs die centraal staan in dit onderzoek. De meesten van hen grijpen terug op haar werk (Beacham, 2018; Buser et al., 2018; Desai, 2017; Krzywoszyńska, 2019; McLaren, 2018; Pitt, 2018; Pla-Julián & Guevara, 2019; Puig de la Bellacasa, 2010; 2017; Pulcini, 2017; Robinson, 2011; Whyte & Cuomo, 2016). Drie auteurs gaan niet te rade bij Tronto (1993): Jackson & Palmer (2015), West et al. (2018) en Postma (2005). Er wordt hieronder beknopt toegelicht waardoor

zij alsnog verbonden zijn met de stam van de boom alsook wat er opvallend is aan de afwezigheid van Tronto (1993) en/of zorgethiek in hun werk.

Jackson & Palmer (2015) schrijven over *ecosystem services* en leveren kritiek op de commercialisering van de natuur en pleiten daarbij voor het erkennen van relationaliteit. Zij nemen hierin niet zorgethiek, maar wel de ethiek van *indigenous people* mee, een ethiekvorm waarbinnen zorg een belangrijk concept is. Zij verwijzen naar de *feminist turn* aan het einde van de twintigste eeuw en noemen daarbij dat de mens-natuur relatie gemarginaliseerd wordt naar de oude positie van “women’s domestic care and labour” (p. 42). De afwezigheid van zorgethiek als gesprekspartner over relationaliteit, zorg, emancipatie, marginalisatie, de positie van vrouwen en zorgwerk, etc. is in deze opvallend. Echter is dit niet onverklaarbaar aangezien dergelijke onderwerpen niet strikt voorbehouden zijn aan zorgethiek.

Postma (2005) raadpleegt expliciet zorgethiek wanneer hij schrijft over lichamelijke, zorg en de menselijke relatie met de omgeving. Hij gaat daarvoor te rade bij zorgethica Noddings en levert kritiek op haar visie, maar laat Tronto (1993) geheel buiten beschouwing. Dit is opvallend omdat hij kritiek levert op Noddings omdat zij de relatie met de omgeving als niet noodzakelijk ziet (Postma, 2005, p. 31-32). Als hij Tronto (1993) als gesprekspartner in zijn tekst had meegenomen, dan zou hij gezien hebben dat die (relatie met onze) omgeving al zit in de definitie van zorg zoals opgesteld door haar en Fisher.

West et al. (2018) gaan niet te rade bij zorgethiek, maar schrijven wel over zorg als centraal aspect binnen *stewardship*. Zij leveren kritiek op hoe zorg normaliter in literatuur over *stewardship* gebruikt wordt en leggen zelf de nadruk op relationele zorg en het ingebed zijn in de wereld. Dergelijke ideeën komen sterk overeen met zorgethische concepten van relationaliteit, interconnectie en *embeddedness*. West et al. (2018) spreken van zorgbenaderingen die een centraal aspect mobiliseren van wat het betekent om mens te zijn: “giving and receiving care” (p. 7). Zij hebben hierbij echter niet gespecificeerd welke zorgbenaderingen zij bedoelen. Het zou op een specifieke zorgbenadering kunnen duiden, zoals zorgethiek, maar ook op de relationele opvatting van zorg zoals zij die zelf conceptualiseren in hun artikel.

4.3 Inhoudelijke overeenkomsten

De volgende stap in bekijken van de verhouding van de literatuur onderling betreft het kijken naar de overeenkomsten. Het in detail uiteenzetten van alle individuele overeenkomsten tussen de auteurs gaat het kader van deze thesis te buiten. In plaats daarvan wordt de gedeelde kern overzichtelijk en beknopt weergegeven in tabel 5 die in paragraaf 4.3.1 wordt toegelicht en weergegeven.

4.3.1 De gedeelde kern weergegeven

In tabel 5 wordt een overzicht gegeven van de kernpunten die naar voren zijn gekomen uit dit onderzoek op basis van op de uitgangspunten die gevonden zijn bij de ‘zorgethische’ auteurs en de kernpunten uit de rode lijn die de ‘externe’ auteurs met elkaar verbindt. Op basis van wat al de auteurs tezamen voor inzichten voor ‘zorg voor de aarde’ bieden, zijn 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* geformuleerd. Er is vervolgens bij ieder kernpunt gecontroleerd welke auteurs over het betreffende kernpunt schrijven. In de kolom naast de kernpunten wordt weergegeven op welke auteurs elk kernpunt gebaseerd is. Een belangrijke kanttekening bij de tabel is dat dit geenszins betekent dat deze kernpunten de enige punten zijn die van belang zijn voor *goede zorg voor de aarde*. Er wordt daarnaast ook niet uitgesloten dat er nog meer te vinden is in de publicaties van de auteurs en ook niet dat er buiten deze zestien publicaties nog meer relevante boeken en artikelen te vinden zijn.

De 28 kernpunten zijn gegroepeerd in negen kernthema’s: (1) zorgethische basis; (2) (systeem)-kritische houding; (3) relationaliteit; (4) aarde en zorg; (5) samenleven met de aarde; (6) concept van de ander; (7) zorgwerk herzien; (8) herstel mens-aarde relatie en (9) meer-dan-menselijke zorgethiek. Elk kernthema heeft een eigen kleur gekregen om het overzicht en de leesbaarheid van de tabel – die zich over twee bladzijden uitspreidt – te vergroten. De kleuren corresponderen tevens met de kleuren in figuur 4, welke na tabel 5 wordt weergegeven.

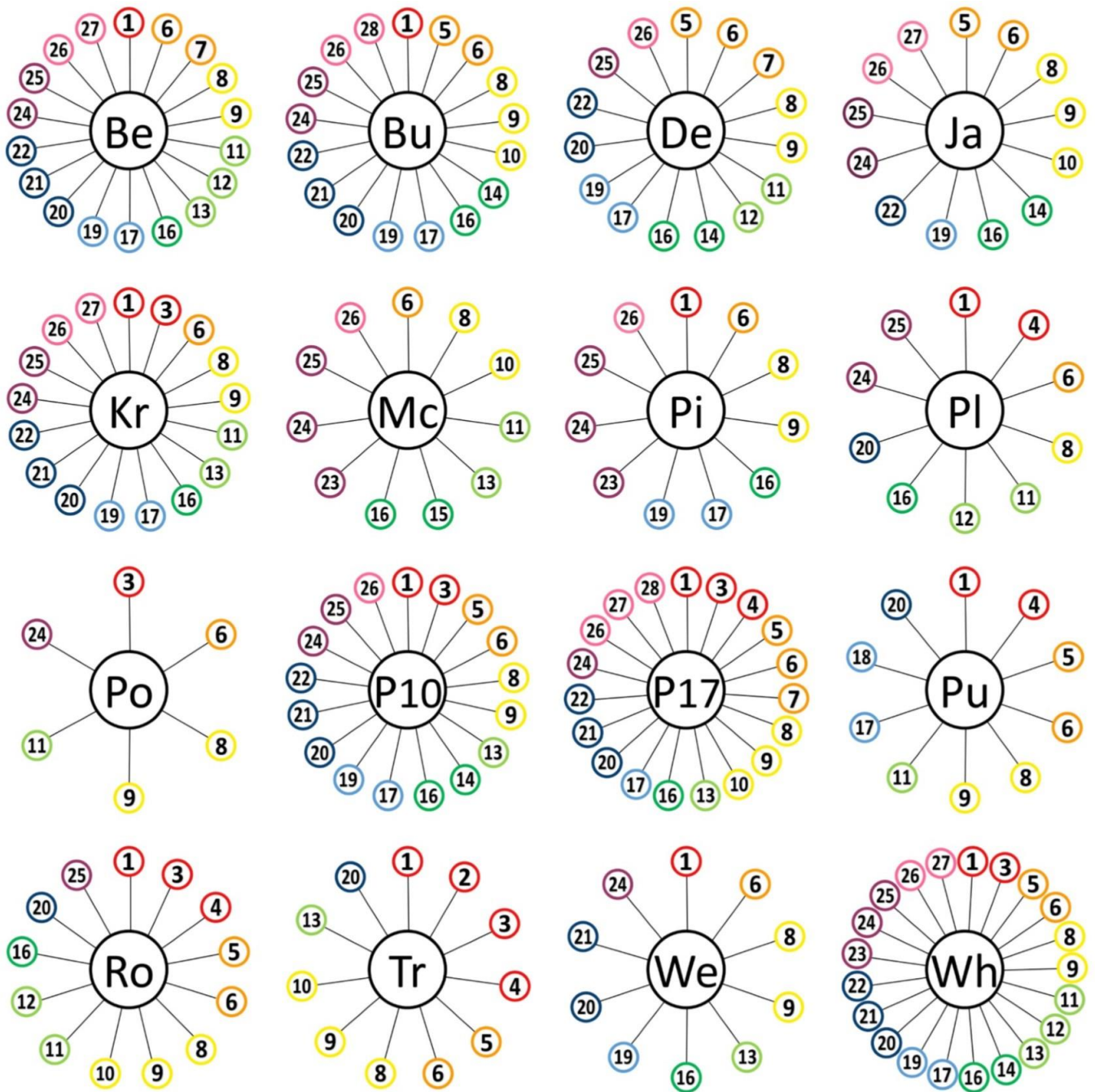
Figuur 4 geeft in een overzicht per auteur weer aan welke van de 28 kernpunten zij bijdragen. Op die manier is het visueel inzichtelijk gemaakt wat de verdeling is van de kernpunten en kernthema’s over de afzonderlijke auteurs en welke kernpunten bij elke publicatie te vinden zijn. Het aantal kernpunten per auteur bevindt zich binnen de bandbreedte van minimaal zes punten (Postma, 2005) en maximaal 21 punten (Whyte & Cuomo, 2016) van de in totaal 28 kernpunten. Alle andere auteurs variëren daartussen. De cijfers in figuur 4 komen overeen met de nummering van de kernpunten in tabel 5 en de kleuren komen overeen met de kleuren van de kernthema’s. De kernthema’s en de auteurs worden tevens geduid in de bij figuur 4 horende legenda.

Kernpunten voor goede zorg voor de aarde		Bronnen die daarover schrijven / waarop dit punt gebaseerd is	
Zorgethische basis	1	Erkennen van de noodzaak van het geven en ontvangen van zorg voor ons (voort)bestaan	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Krzywoszynska (2019); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	2	De aarde zit in de betekenis van zorg	Tronto (1993)
	3	De aarde erkennen als fundamenteel deel van het levensonderhoudende web	Krzywoszynska (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Robinson (2011); Tronto (1993); Whyte & Cuomo (2016)
	4	Herpositioneren van zorg <i>in</i> de samenleving	Pla-Julián & Guevara (2019); Puig de la Bellacasa (2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993)
(Systeem)kritische houding	5	Kritisch onderzoeken van dominante, valse dichotomieën	Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); Whyte & Cuomo (2016)
	6	Systeemkritiek (op kapitalisme / neoliberalisme / commercialisering / individualisering / ongelijkheid / productivistische, exploitatieve en instrumentalistische trends / etc.)	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	7	Kritiek op menselijke / productivistische / kapitalistische temporaliteit als norm	Beacham (2018); Desai (2017); Puig de la Bellacasa (2017)
Relationaliteit	8	Erkennen fundamentele relationaliteit / interconnectie / interdependentie / wederkerigheid / verwevenheid / verwantschap / gemeenschappelijkheid / embeddedness / entanglement / verbondenheid / etc.	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	9	De mens opvatten als mens-in-relatie / <i>in</i> -de-wereld / etc.	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); Pitt (2018); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	10	Oog hebben voor de vormende context (systemen / discoursen / ongelijkheid / omgeving / materie / gesitueerdheid / lokaal / mondiaal / economie / politiek / etc.)	Buser et al. (2018); Jackson & Palmer (2015); McLaren (2018); Puig de la Bellacasa (2017); Robinson (2011); Tronto (1993)
Aarde & zorg	11	Erkennen van het belang van een leefbare biosfeer / aarde	Beacham (2018); Desai (2017); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Pulcini (2017); Robinson (2011); Whyte & Cuomo (2016)
	12	Erkennen van het verband tussen (het vermogen tot) zorg en de effecten van klimaatverandering	Beacham (2018); Desai (2017); Pla-Julián & Guevara (2019); Robinson (2011); Whyte & Cuomo (2016)
	13	De aarde als zorgobject: zorgbehoeften erkennen, zorgwerk uitvoeren, de responsiviteit van de zorgontvanger (zorgproces)	Beacham (2018); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)

Samenleven met de aarde	14	De natuur niet vervreemden van onszelf	Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Puig de la Bellacasa (2010); Whyte & Cuomo (2016)
	15	Noodzakelijk antropocentrisme niet over het hoofd zien	McLaren (2018)
	16	Samenleven met (aspecten van) de aarde i.p.v. domineren / paternaliseren / commercialiseren / paratiseren etc.	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Robinson (2011); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
Concept van de ander	17	Uitbreiden van het concept van de 'ander'	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Krzywoszynska (2019); Pitt (2018); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Whyte & Cuomo (2016)
	18	Passende emotie cultiveren voor ethisch handelen t.a.v. de (aarde als) ander	Pulcini (2017)
	19	Moreel in acht nemen van alle soorten anderen	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); Pitt (2018); Puig de la Bellacasa (2010); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
Zorgwerk herzien	20	Noodzaak van de herwaardering van zorg(werk)	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Krzywoszynska (2019); Pla-Julián & Guevara (2019); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Pulcini (2017); Robinson (2011); Tronto (1993); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	21	Zorgwerk herdefiniëren en uitbreiden naar de meer-dan-menselijke wereld	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Krzywoszynska (2019); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	22	Erkennen wat niet-menselijke aspecten van de aarde aan <i>agency</i> hebben en zorgwerk doen	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Whyte & Cuomo (2016)
Herstel mens-aarde relatie	23	Herstelwerk / <i>repair</i> in relatie tot (aspecten van) de aarde	McLaren (2018); Pitt (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	24	Noodzaak van een niet-exploitatieve, niet-destructieve en niet-verwaarloosde mens-aarde relatie	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Postma (2005); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); West et al. (2018); Whyte & Cuomo (2016)
	25	Herstellen / verduurzamen / herzien van vitale relaties (zoals de mens-aarde relatie)	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Pla-Julián & Guevara (2019); Puig de la Bellacasa (2010); Robinson (2011); Whyte & Cuomo (2016)
Meer-dan-menselijke Z.E.	26	Herpositioneren van de mens: decentreren uit zorg, zorgwerk, zorgethiek, mensbeeld en/of wereldbeeld, etc.	Beacham (2018); Buser et al. (2018); Desai (2017); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); McLaren (2018); Pitt (2018); Puig de la Bellacasa (2010; 2017); Whyte & Cuomo (2016)
	27	Een meer-dan-menselijke zorgethiek	Beacham (2018); Jackson & Palmer (2015); Krzywoszynska (2019); Puig de la Bellacasa (2017); Whyte & Cuomo (2016)
	28	Herzien van de definitie van zorg (Tronto, 1993) naar 'alles wat wordt gedaan' i.p.v. een menselijk 'wij'	Buser et al. (2018); Puig de la Bellacasa (2017)

Tabel 5. Kernpunten voor goede zorg voor de aarde

LEGENDA

- = Zorgethische basis
  - = (Systeem)kritische houding
  - = Relationaliteit
  - = Aarde & zorg
  - = Samenleven met de aarde
  - = Concept van de ander
  - = Zorgwerk herzien
  - = Herstel mens-aarde relatie
  - = Meer-dan-menselijke zorgethiek
Be = Beacham (2018) Bu = Buser et al. (2018) De = Desai (2017) Ja = Jackson & Palmer (2015) Kr = Krzywoszyńska (2019) Mc = McLaren (2018) Pi = Pitt (2018) Pl = Pla-Julián & Guevara (2019)	Po = Postma (2005) P10 = Puig de la Bellacasa (2010) P17 = Puig de la Bellacasa (2017) Pu = Pulcini (2017) Ro = Robinson (2011) Tr = Tronto (1993) We = West et al. (2018) Wh = Whyte & Cuomo (2016)	

Figuur 4. Visuele weergave kernpunten per auteur

4.3.2 Opvallendheden tabel en figuur

Overlap

Wanneer er naar de verdeling van de auteurs over de kernpunten uit tabel 5 en de kernpunten over de auteurs (figuur 4) gekeken wordt, is er te zien dat er, in lijn met de metafoor van de boom, geen significant verschil zit tussen 'zorgethische' en 'externe' auteurs en dat er tevens geen harde lijn te trekken is tussen 'zorgethische' en 'externe' kernpunten. Veel punten zijn namelijk gebaseerd op een mengeling van 'zorgethische' en 'externe' auteurs.

Opvallendheden kernpunten

Iets anders dat opvalt in de tabel is dat er twee kernpunten zijn die onderschreven worden door alle auteurs: (6) systeemkritiek uiten en (8) het erkennen van de fundamentele relationaliteit. Dit onderschrijft de onmisbaarheid van deze punten voor *goede zorg voor de aarde*. Een ander uiterste is dat er enkele kernpunten zijn die door slechts één auteur benoemd worden: (2) de aarde zit in wat zorgen betekent; (15) noodzakelijk antropocentrisme niet over het hoofd zien en (18) de passende emotie cultiveren voor ethisch handelen t.a.v. de (aarde als) ander. Het is niet met zekerheid te zeggen dat de andere auteurs het met deze kernpunten oneens zouden zijn. Het is waarschijnlijker om te zeggen dat ze het niet uitsluiten. Daarbij wijst het op het punt dat accentverschillen binnen de gedeelde kern voortkomen uit de onderlinge verschillen in onderwerp en *concern* waardoor bepaalde zaken wel door de ene en niet door de andere auteur benoemd worden.

Opbouw kernthema's

De kernthema's staan daarnaast in een bepaalde volgordelijke opbouw, beginnend bij een zorgethische basis en toewerkend naar een meer-dan-menselijke zorgethiek. Daarbij is een belangrijke toevoeging dat ook de thema's overlap hebben met elkaar en niet strikt afgescheiden zijn en elkaar vaak onderbouwen. Zo bouwt het negende thema 'meer-dan-menselijke zorgethiek' voort op kernpunten uit het zevende thema 'zorgwerk herzien'. En ook het achtste thema 'herstel mens-aarde relatie' is weer voortgebouwd op het zevende thema 'zorgwerk herzien', welke zelf weer voortbouwt op kernpunten uit het zesde thema 'concept van de ander', etc. Thema's en kernpunten versterken en onderbouwen weer andere punten, vullen elkaar aan en grijpen op elkaar terug en vormen samen een opzet voor wat er belangrijk is voor *goede zorg voor de aarde*.

4.4 Een groot verschil

4.4.1 Geen zorg voor het milieu

Nu de belangrijkste overeenkomsten en de gedeelde kern weergegeven zijn, is het tijd om de aandacht te richten op een belangrijk inhoudelijk verschil tussen de auteurs, naar aanleiding van een passage van één auteur: Robinson (2011). Robinson (2011) schrijft namelijk dat zij geen ethiek van 'zorg voor het milieu' voorstelt, omdat vanuit zorgethiek bezien een zorgrelatie niet tot stand kan komen met levenloze aspecten van de natuur. Het betreft de volgende passage:

"I do not put forward an ethics of "caring for the environment". Care ethics understands morality as located in responsibilities and practices of care among human beings in the context of webs and networks of relationships. From this perspective, moral relations of care cannot be established with inanimate things or features of the natural environment, such as rocks, trees, or lakes." (Robinson, 2011, p. 144).

In het volgende deel van deze passage geeft Robinson (2011) aan dat er ondanks dat er geen zorgrelatie kan worden aangegaan met levenloze dingen en aspecten van de natuurlijke omgeving, er wél een onlosmakelijke verwevenheid is tussen mensen, zorg en een gezonde natuurlijke omgeving:

"Rather, seen through the lens of care ethics, the health and flourishing of the natural environment must be understood as inextricably connected with the health and flourishing of persons. Our ability to care for each other depends fundamentally upon our ability to maintain a healthy natural environment." (Robinson, 2011, p. 144).

Vervolgens licht Robinson (2011) toe dat dit ten zeerste géén instrumentele opvatting van de natuur is en beschrijft zij hoe de relatie mens-natuur in relatie tot zorg eruitziet:

"This is not an instrumental view of nature: rather, it simply suggests that we can make moral sense of the environment only in the context of our association with it. Thus, while humans do not have morally based relations of care with the natural environment, the care that is taken to protect the environment, in conjunction with our caring for other persons, relies on an awareness that adequate and nonoppressive care may require acting with restraint and patience. An ethics of care recognizes the fundamental importance of a healthy biosphere not insofar as it can service our appetites for consumption but insofar as we must work with, in, and through the natural environment in order to give and receive care adequately, and in order to create and maintain a secure and sustainable home for ourselves and future generations." (Robinson, 2011, p. 144).

Een deel van wat Robinson (2011) beschrijft is terug te vinden in de gedeelde kern zoals weergegeven in tabel 5. Dit betreft punten zoals: het belang van zorg voor het voortbestaan van de mens, het belang van een gezonde omgeving om in te leven, de noodzaak voor een niet-instrumentele relatie met de natuurlijke wereld, de onlosmakelijke verbondenheid tussen het welzijn van de mens en de gezondheid van de biosfeer, etc. Op deze punten zal dan ook niet verder ingegaan worden.

Tronto (1993) schreef al dat zorg niet alleen gereserveerd is voor menselijke interacties, maar ook voorkomt gericht op objecten en de omgeving (p. 103). Robinson (2011) ontkent niet dat er zorg is voor de omgeving, maar stelt dat de relatie van de mens met het milieu niet opgevat kan worden als een zorgrelatie, aangezien deze vanuit zorgethiek bezien niet kan worden aangegaan met levenloze dingen en levenloze aspecten van de natuur (p. 144). Een aantal auteurs (Beacham, 2018; Buser et al., 2018; Jackson & Palmer, 2015; Krzywoszynska, 2019; McLaren, 2018; Puig de la Bellacasa, 2010; 2017; Whyte & Cuomo, 2016) leveren argumenten die expliciet het tegenovergestelde bepleiten en deze worden in de hierop volgende deelparagrafen verder uiteengezet.

4.4.2 Niet levenloos

4.4.2.1 *Levende bodems*

Een eerste tegenargument komt vanuit een aantal auteurs die bepleiten dat de levenloze aspecten van de natuur, zoals water, grond, etc., helemaal niet zo levenloos zijn als vaak aangenomen wordt. Zo wijst Krzywoszynska (2019) erop dat een agrarische bodem geen levenloze grond is, maar een ecosysteem waarbij bodemorganismen en hun omgeving niet van elkaar gescheiden kunnen worden en een levendig én levend, symbiotisch geheel vormen (p. 3). Sterker nog, vanwege de onafscheidelijkheid van de bodemorganismen en hun omgeving, bevraagt de opvatting van bodems als ecosystemen de scheiding tussen levendig en levend (Krzywoszynska, 2019, p. 3). Bodems zijn zodoende levensondersteunend en niet alleen levendige materialen zijn, maar óók levend (Krzywoszynska, 2019, p. 3). Ook Beacham (2018) benoemt dat bodems niet levenloos zijn (p. 10).

4.4.2.2 *Het valse mens-natuur dualisme*

De harde scheiding tussen de menselijke en niet-menselijke wereld wordt door Beacham (2018) en Krzywoszynska (2019) bevraagd en er wordt gewezen op de fundamentele interrelationaliteit van het leven en het levensonderhoudende web van relaties waar Tronto (1993) al over schreef. Zij wijzen hierbij ook op de relationaliteit van het bestaan, die óók geldt voor de niet-menselijke wereld (Beacham, 2018; Krzywoszynska, 2019). Zoals Jackson & Palmer (2015) schrijven: mensen en niet-mensen worden continu samen verweven in de structuur van de wereld (p. 6). Ook Buser et al.

(2018) wijzen erop dat de menselijke wereld en de natuurlijke wereld geen twee afgescheiden domeinen zijn, maar intiem met elkaar vervlochten zijn (p. 13).

Het idee van een natuurlijke wereld die buiten de mens bestaat – waar de mens dus buiten valt of boven staat – is een conceptualisering van de natuurlijke wereld die stamt uit de Verlichting (Jackson & Palmer, 2015, p. 32-33). Het is een conceptualisering die de natuur verdinglijkt en tot een object maakt buiten de menselijke subjectiviteit en de natuur van ons vervreemdt (wat het makkelijker maakt om de natuur te commercialiseren en utilitaristisch op te vatten) (Jackson & Palmer, 2015, p. 32-33). Ook Puig de la Bellacasa (2010) noemt deze afscheiding tussen subject en object. Vanuit het idee van *naturecultures* – een concept dat de natuur-cultuur dichotomie ter discussie stelt – wordt de wereld niet meer gezien als bestaand uit gedefinieerde objecten en subjecten, maar uit clusters en relaties van mensen en niet-mensen (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 7). Hierdoor kan de *agency* verdeeld worden onder actoren die niet langer alleen menselijk zijn, wat de niet-menselijke wereld helpt te de-objectiveren (idem, p. 7). Het blootleggen van deze *agency* en levendigheid van de niet-menselijke wereld de-subjecteert daarnaast de mens door de mens te denken als *agency among others* (idem, p. 7). Met andere woorden: het decentreert het menselijke subject door de mens te zien als *deel van* de levende wezens op aarde (idem, p. 2). Het erkennen van de *agency* van verschillende aspecten van de natuurlijke wereld gaat daarbij niet ten koste van de menselijke *agency* (idem, p. 7) en de ontologische verschillen tussen mensen en de meer-dan-menselijke wereld worden niet uitgewist of ontkent (Beacham, 2018, p. 17).

4.4.3 Wie zorgt er voor wie?

Nu naar voren is gekomen dat de levenloze aspecten van de natuurlijke wereld als levendig en levend en als *agencies* opgevat kunnen worden, blijft de vraag of er zorgrelaties mogelijk zijn met dergelijke aspecten van de natuur en hoe die relaties eruitzien.

4.4.3.1 Zorgbehoeften

Wanneer er met bodems als levende ecosystemen gewerkt wordt, is het belangrijk aandacht te hebben voor wat de bodem nodig heeft (Beacham, 2018, p. 13). Juist het aandacht hebben voor de zorgbehoeften van allerlei Anderen is een belangrijk aspect van het concept van zorg (Beacham, 2018, p. 9-10). Ook Krzywoszynska (2019) onderschrijft het belang van het erkennen van de behoeften van de bodem en het bodemleven (p. 11). Zij schrijft, in navolging van Puig de la Bellacasa (2017), dat al ons eten afhankelijk is van gezonde bodem-ecosystemen en dat denken over bodem-biota als actoren in een breder levensonderhoudend web, ons in staat stelt om hun behoeften als legitiem in zichzelf te zien, als deel van het werk dat deze entiteiten doen om hun eigen wereld en levensonderhoudende web van relaties te onderhouden en repareren (Krzywoszynska, 2019, p. 11).

In navolging van Puig de la Bellacasa (2017) schrijft Krzywoszynska (2019) dat zorg gezien kan worden als iets wat een voorwaarde voor al het leven is (niet alleen voor mensen): ook al zijn niet alle relaties zorgrelaties, toch is er voor interdependente wezens in meer-dan-menselijke verwevingen een bepaalde vorm van zorg gaande in onderdelen van hun wereld om leven mogelijk te maken (p. 4). Zorg moet in die zin niet opgevat worden als iets wat gereserveerd is voor de levende elementen van de wereld, maar als een *totaliteit* aan praktijken gerelateerd aan levende en niet-levende entiteiten en dingen die leven mogelijk maken (Krzywoszynska, 2019, p. 4).

4.4.3.2 Wederkerigheid

Mensen zijn dus niet de enigen die zorgen voor de aarde (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Sterker nog, we staan in relaties van *wederzijdse* zorg aangezien veel niet-menselijke *agencies* ook zorg dragen voor menselijke behoeften (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Zorgwerk als zodanig is niet meer en onderneming exclusief voorbehouden aan mensen, maar is verdeeld onder meer-dan-menselijke *agencies* die zorg dragen voor zowel menselijke als niet-menselijke bestaansvormen (Buser et al., 2018, p. 5). In navolging van Puig de la Bellacasa (2017) leidt dit tot het uitbreiden van het *menselijke* 'wij' in de definitie van zorg van Tronto en Fisher (Tronto, 1993) naar een *meer-dan-menselijk* 'wij', oftewel: alles wat wordt gedaan om de wereld te onderhouden (*maintain*), voor te zetten (*continue*) en te herstellen (*repair*) (Buser et al., 2018, p. 5). *Being cared for* is dan ook een conditie die gedeeld wordt door alle wezens (Buser et al., 2018, p. 3). En het erkennen van de noodzaak van zorg in elke relatie, betekent het bewustzijn van hoe alle wezens van elkaar afhankelijk zijn (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13). Zorg is mogelijk zelfs op te vatten als een *relatievorm*, die zelf ook relationaliteit creëert (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 13) of als vorm van correspondentie met de wereld (Buser et al., 2018, p. 17).

4.4.3.3 Verantwoordelijkheid

Ook verantwoordelijkheid kan daarmee worden opgevat als mens-overstijgend (Whyte & Cuomo, 2016, p. 11). Een wederkerigheid van zorg betekent namelijk niet noodzakelijk een gelijkwaardige relatie (Buser et al., 2018, p. 4). En ook de wederkerige verantwoordelijkheden binnen deze relaties hoeven niet noodzakelijkerwijs gelijk te zijn (Whyte & Cuomo, 2016, p. 13). In de ethiek van *indigenous peoples*, zoals beschreven door Whyte & Cuomo (2016), wordt een heel spectrum aan menselijke en niet-menselijke entiteiten begrepen als verantwoordelijke *agents*, welke met elkaar verbonden zijn en (specifieke) zorgende rollen hebben binnen hun gemeenschappen en netwerken (p. 12). Deze ethiek wijst bijvoorbeeld op de verantwoordelijkheid van de mens om voor het levensondersteunende water te zorgen, maar wijst ook op de verantwoordelijkheid van water naar de mens en alle anderen (idem, p. 11-12). Daarbij wordt erop gewezen dat de mens deze verantwoordelijkheid niet mag verstoren (idem, p. 11-12). Het is een relationele benadering die

relaties met diverse wezens en entiteiten betreft, welke interdependent en onlosmakelijk verbonden zijn met elkaar (idem, p. 12).

4.4.4 In de context van klimaatverandering

Het moreel in acht nemen van allerlei niet-menselijke anderen en ecologische systemen is van belang voor het tegengaan van (onherstelbare) schade en destructie (Whyte & Cuomo, 2016, p. 4). Inzet in de richting van het repareren van milieuschade doet er volgens Whyte & Cuomo (2016) goed aan om zorgethiek in de besluitvorming en instituties te integreren (p. 29). McLaren (2018) ziet zorg zelfs als de belangrijkste verantwoordelijkheid van de mens in de tijd van het Antropoceen (p. 15). Zorg is namelijk de tegenhanger van de verwaarlozing – het afwezig blijven van zorg (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 14) – waarmee het merendeel van de mensheid de aarde behandeld heeft in de moderne tijd (McLaren, 2018, p. 15). Door het erkennen van zorg voor de meer-dan-menselijke wereld kunnen we zien hoe we als mens niet over de wereld heersen, maar dat we er samen *in* bestaan: *being in common* (Beacham, 2018, p. 18). Maar zorg moet niet geïdealiseerd worden of gereduceerd tot pastorale zorg waarbij de mens de leiding heeft over de natuurlijke wereld, omdat dit weer de mens-natuur en subject-object dichotomieën zou bekrachtigen (Puig de la Bellacasa, 2010, p. 15). Het is eerder op te vatten als zorgen *met* menselijke en niet-menselijke anderen (Buser et al., 2018, p. 17). Buser et al. (2018) zien deze zorg met alle soortige anderen zelfs als iets dat aan verantwoordelijkheid voorafgaat: het is een *voorwaarde voor* en *aspect van* het leven (p. 17).

Het is echter belangrijk om niet in de valkuil te stappen van paternalisme, eco-maternalisme, het romantiseren van de natuurlijke wereld of het idealiseren van de natuur als iets puur welwillends (Beacham, 2018, p. 14-15). Zoals McLaren (2018) zegt heeft de mens tegenwoordig een grote impact op het milieu, maar is de mens ook kwetsbaar voor de *agency* van de systemen op aarde (p. 2). Als het om het klimaat zelf gaat, zou de huidige status mogelijk ook begrepen kunnen worden als gezond functionerend voor een wereld met veel koolstof in de lucht (McLaren, 2018, p. 14). Ook wijst McLaren (2018) op een punt dat zelfs in een gedecentreerde zorgethiek niet over het hoofd gezien moet worden: er is een antropocentrische component in relatie tot het herstellen (*repair*) van (de schade aan) het milieu, omdat voor de mens een systeem nodig is dat ook gezond menselijk functioneren ondersteunt (p. 14). Hetgeen dat het meest behoefte heeft aan herstel is dan ook niet het klimaat zelf, maar de (exploitatieve en instrumentele) *relatie* van de mensheid met de aarde (idem, p. 15). We moeten zodoende bereid zijn om onszelf als deel van het probleem te zien én als potentiële subjecten van zorg en herstel (idem, p. 14). Wanneer de interdependentie en wederkerigheid van het leven werkelijk erkend worden, is te zien dat de mensheid niet buiten de ecosystemen valt waarvan de gezondheid onderhouden moet worden (Whyte & Cuomo, 2016, p. 15).

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is er gekeken naar deelvraag 3: *Hoe verhouden de inzichten uit de zorgethische en de externe literatuur over 'zorg voor de aarde' zich tot elkaar en wat hebben zij elkaar te bieden?* Om deze deelvraag te beantwoorden is er allereerst gekeken naar de verhouding van de 'zorgethische' en 'externe' literatuur. Hierbij is naar voren gekomen dat wanneer deze literatuur langs elkaar gelegd wordt, de oorspronkelijke en enigszins kunstmatige tweedeling komt te vervallen. De verhouding van de twee typen literatuur is te typeren aan de hand van de metafoor van de boom (figuur 3). De auteurs uit beide literatuurtypen kennen een gedeelde kern (stam) van zorgethiek, zorg, relationaliteit en/of Tronto (1993). Onderlinge verschillen komen niet voort uit of de auteurs wel of geen zorgethici zijn, maar zijn hoofdzakelijk te verklaren door onderlinge verschillen in *concern* en onderwerp. Er kan zodoende gesteld worden dat de 'externe' literatuur tevens deel is van het zorgethische *field of inquiry*, waarmee de oorspronkelijke tweedeling komt te vervallen.

Vervolgens is er aandacht besteed aan de overeenkomsten tussen de verschillende auteurs, waaruit een gedeelde kern volgde. Hier zijn 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* uit voortgekomen, welke zijn weergegeven in tabel 5 en verdeeld zijn over negen kernthema's: (1) zorgethische basis; (2) (systeem)kritische houding; (3) relationaliteit; (4) aarde en zorg; (5) samenleven met de aarde; (6) concept van de ander; (7) zorgwerk herzien; (8) herstel mens-aarde relatie; (9) meer-dan-menselijke zorgethiek. De tabel geeft per kernpunt weer op welke auteurs deze gebaseerd is. Figuur 4 vertrekt vanuit de auteurs en geeft van iedere auteur afzonderlijk weer welke kernpunten met bijbehorende thema's door hem of haar onderschreven wordt. Ook de verdeling van de auteurs over de kernpunten onderschrijft het verweven karakter van de onderlinge verhouding van de 'zorgethische' en 'externe' literatuur.

Na de weergave van de belangrijkste overeenkomsten en gedeelde kernpunten, is er stilgestaan bij een belangrijk verschil. Naar aanleiding van een passage van Robinson (2011) waarin zij zegt dat zorg voor het milieu niet mogelijk is, omdat er geen zorgrelatie kan worden aangegaan met levenloze aspecten van de natuur, is er gekeken naar wat een aantal andere auteurs (Beacham, 2018; Buser et al., 2018; Jackson & Palmer, 2015; Krzywoszynska, 2019; McLaren, 2018; Puig de la Bellacasa, 2010; 2017; Whyte & Cuomo, 2016) hierover zeggen. Zij brachten in dat de levenloze aspecten van de natuur, zoals grond (*soil*) en water, niet levenloos maar levendig en levend zijn en *agency* hebben. De mens wordt daarmee gedecentreerd en opgevat als *agency among others*. Ook de scheiding tussen natuur en mens werd bekritiseerd, waarvanuit er gewezen is op de interconnectie van subject en object. Daarnaast is er naar voren gekomen dat er een relationaliteit tussen de mens en de natuurlijke wereld bestaat welke zorg in zich draagt. De voorheen als 'levenloos' bestempelde

aspecten van de natuurlijke wereld hebben zorgbehoeften en dragen zelf ook zorg voor hun omgeving, waarmee zorg niet meer gezien wordt als iets dat alleen voorbehouden is aan de mens. Sterker nog, zorgrelaties en zorgverantwoordelijkheden zijn wederkerig, aangezien de meer-dan-menselijke wereld ook zorg draagt voor ons en we er onlosmakelijk mee verweven zijn in een levensonderhoudend web van relaties. Zorg is de totaliteit aan praktijken die het leven onderhouden, uitgevoerd door menselijke en meer-dan-menselijke entiteiten. Er kan geconcludeerd worden dat er niet alleen een zorgrelatie met (niet levenloze, maar levendige) aspecten van de natuurlijke wereld aangegaan kan worden, maar ook dat die relatie een inherent deel uitmaakt van het gezamenlijke bestaan *in-de-wereld*.

Hoofdstuk 5: Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk komt allereerst de conclusie van het onderzoek aan bod, waarbij er antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag. Daarna volgt de discussie. In de discussie worden de implicaties van het onderzoek in relatie tot zorgethiek en de samenleving kort besproken, gevolgd door een evaluatie van de kwaliteit van het onderzoek. Daarna worden de verwachtingen met de uiteindelijke bevindingen vergeleken en tot slot worden er drie aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

5.1 Conclusie

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *Welke inzichten levert een exploratieve literatuurstudie naar 'zorg voor de aarde' op en welke bijdrage levert dit aan het denken van zorgethiek over 'zorg voor de aarde' met het oog op klimaatverandering?*

Uit de resultaten is gebleken dat er bij zorgethische schrijvers een veelvoud aan uitgangspunten te vinden is voor 'zorg voor de aarde'. De aarde ligt al besloten in wat zorgen betekent, aangezien zorg alles is wat we doen om onze wereld te onderhouden (*maintain*), voort te zetten (*continue*) en te herstellen (*repair*) en die wereld omvat ook de aarde. Zorgethische inzichten over zorg in het algemeen zijn daarmee ook toepasbaar op (zorg voor) de aarde. Zorg is een voortdurend, niet-lineair proces waarbij degenen die zorg verlenen aan een ander op hun beurt ook zorg ontvangen van allerlei verschillende anderen. De wederkerigheid van zorg gaat zodoende niet om *gelijke* relaties, maar over het overkoepelende geheel van complexe verbindingen binnen het levensonderhoudende web waarin we allemaal bestaan. Zorg speelt daarbij een cruciale rol in het in stand houden van levensonderhoudende cycli en relaties in de wereld. Echter wordt dit vitale vermogen van het geven en ontvangen van zorg negatief beïnvloedt door de effecten van klimaatverandering.

Wanneer er wordt gekeken naar zorg in de samenleving, is te zien dat zorg daar niet de positie krijgt die het wel in het leven inneemt: als levensonderhoudend. Zorg toont de relationaliteit van het bestaan, aangezien we voor het geven en ontvangen van zorg van elkaar afhankelijk zijn. Het (westerse) mensbeeld van de puur autonome, onafhankelijke individu wordt daarmee bekritiseerd. De valse autonomie/afhankelijkheid dichotomie idealiseert autonomie en verhult daarmee de interdependente aard van heel het bestaan. De (westerse) conceptualisering van de geïsoleerde *agent* wordt door zorgethici al vaker ter discussie gesteld, aangezien zij *agents* opvatten als diep en onlosmakelijk ingebed in netwerken van significante verbindingen. In het kader van 'zorg voor de aarde' wordt deze kritische houding bekrachtigd. Waar van oudsher valse dichotomieën als publiek/privé, ratio/emotie, mannelijk/vrouwelijk, autonoom/afhankelijk aan de kaak zijn gesteld door zorgethici, worden in het licht van 'zorg voor de aarde' dichotomieën als cultuur/natuur,

mens/natuur, mens/niet-mens, subject/object en levenloos/levend bevraagd. Deze dichotomieën verhullen de verwevenheid van de menselijke met de meer-dan-menselijke wereld, waardoor deze makkelijker te verwaarlozen, te instrumentaliseren en te commercialiseren is.

Daarnaast is uit de resultaten naar voren gekomen dat zorg als 'alles wat wij doen om onze wereld te onderhouden (*maintain*), voort te zetten (*continue*) en te herstellen (*repair*)' niet slechts een menselijk 'wij' beslaat. Vertrekkend vanuit de interdependente aard van het bestaan, waarin mensen en niet-mensen voortdurend samen verweven worden in het levensonderhoudende web van relaties, kaarten verscheidene auteurs aan dat het beeld van de mens als zich 'boven' of 'buiten' de natuurlijke wereld bevindend – als *steward*, heerser of uitbouter – niet houdbaar is. Een dergelijke antropocentrische dan wel instrumentele opvatting van de natuurlijke wereld ontkent de relationele ontologie van het leven.

Echter, wanneer de interdependente wereld erkend wordt als zodanig, is te zien dat het meer-dan-menselijke *samen* met ons *in-de-wereld* bestaat. Het begrijpen van deze onvermijdelijke interdependentie decentreert het menselijke subject uit het midden van het bestaan en plaatst de mens *in-de-wereld*. De *agency* van de mens verwordt tot *agency among others*. Dit doet niet af aan de *agency* van de mens, maar opent de ruimte om de *agency* van de meer-dan-menselijke wereld te erkennen en deze ethisch in acht te nemen. Zorgwerk is zodoende op te vatten als de totaliteit aan praktijken die het leven mogelijk maken, uitgevoerd door menselijke en meer-dan-menselijke entiteiten, die hun eigen plek en taken hebben in het levensonderhoudende web van relaties en zorg. Zorg wordt daarmee 'alles wat wordt gedaan om de wereld te onderhouden (*maintain*), voort te zetten (*continue*) en te herstellen (*repair*)' en is niet alleen voorbehouden aan de mens. Sterker nog, de meer-dan-menselijke wereld zorgt niet alleen voor het eigen voortbestaan, maar draagt ook zorg voor veel menselijke behoeften. De wederkerigheid van zorg is daarmee ook werkelijk wederkerig. Vanuit de zorgethiek van *indigenous peoples* is zelfs te stellen dat een van de menselijke verantwoordelijkheden is om de zorgverantwoordelijkheden van elementen en entiteiten uit de natuurlijke wereld niet te verstoren.

Bezien vanuit de interdependentie van het leven en de verwevenheid van de menselijke en de meer-dan-menselijke wereld, is een exploitatieve, paternalistische en/of instrumentele relatie met de aarde niet meer vol te houden. Het is dan ook deze mens-aarde *relatie* die herstelwerk (*repair*) behoeft in de huidige situatie waarin de uiteenlopende effecten van antropogene klimaatverandering de leefbaarheid op aarde onder druk zetten. De mens valt niet buiten de ecologische systemen en de biosfeer die onderhouden (*maintain*) moeten worden en is er bovendien onlosmakelijk mee verweven. Goede zorg voor de aarde begint bij het erkennen van de

interdependentie van *al* het leven en verkent nieuwe modi van samenleven *met* de meer-dan-menselijke wereld, in een tijd waarin zorg – als tegenhanger van verwaarlozing en exploitatie – een van de belangrijkste krachten is in het herstellen van relaties die vitaal zijn voor het leven en de leefbaarheid op aarde.

5.2 Discussie

5.2.1 Implicaties van het onderzoek

In deze deelparagraaf worden de bevindingen van dit onderzoek gekoppeld aan het wetenschappelijke en maatschappelijke probleem zoals beschreven in paragraaf 1.2 en 1.3. Hierbij wordt er ingegaan op mogelijke implicaties van het onderzoek voor zowel zorgethiek als de samenleving.

Implicaties voor de maatschappij

Dit onderzoek levert een bijdrage aan de zoektocht naar een manier van samenleven met de aarde die klimaatverandering niet versterkt, maar helpt tegen te gaan.

Een implicatie van dit onderzoek, voortbouwend op de conclusie, betreft de noodzakelijkheid van het niet meer verhullen van de interdependentie van het leven en de oproep kritisch te kijken naar systemische oorzaken van antropogene klimaatverandering. Wanneer deze fundamentele interdependentie *werkelijk* erkend zou worden, zijn er een aantal aspecten van het huidige (westerse) mensbeeld en wereldbeeld niet langer houdbaar, niet alleen vanwege de gevolgen voor de leefbaarheid op aarde door het onderschrijven van een dergelijk systeem, maar ook omdat die concepten tegen de interdependente aard van het leven ingaan. Het concept van de mens als geïsoleerde *agent* is niet meer houdbaar, de mythe van de puur autonome, onafhankelijke individu is niet meer houdbaar, het idee van een verdinglijkte, externe natuurlijke wereld is niet meer houdbaar en de instrumentele en exploitatieve mens-aarde relatie is niet meer houdbaar.

De maatschappelijke implicaties van bovenstaande zijn verstrekkend. De erkenning van de fundamentele interdependentie van het bestaan en de vitale rol van zorg heeft zeer waarschijnlijk grote gevolgen voor de manier waarop er nu geleefd wordt en de politieke besluitvorming rondom en (inter)nationale aanpak van de klimaatcrisis. Maar het biedt ook mogelijkheden om de wereld waarin we leven voort te zetten, te onderhouden en te herstellen, al zal er nog verder nagedacht moeten worden over de praktische vormgeving daarvan. De vraag is wat het alternatief is. De huidige manier van samenleven met de aarde is er namelijk een die in alle waarschijnlijkheid nog veel grotere gevolgen zal hebben en bovendien van een onomkeerbare en desastreuze orde.

Implicaties voor zorgethiek

Dit onderzoek heeft een bijdrage willen leveren aan het zorgethische denken over 'zorg voor de aarde'. Hiervoor zijn publicaties samengebracht en geanalyseerd, is er in kaart gebracht wat er in het veld waar zorg(ethiek) en klimaat/aarde overlappen te vinden is over 'zorg voor de aarde' en is er een gedeelde kern geformuleerd waaruit 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* opgesteld zijn.

Uit de resultaten van dit onderzoek is naar voren gekomen dat (zorg voor) de aarde al besloten ligt in de betekenis van zorg, zoals uiteengezet door Tronto en Fisher (Tronto, 1993) en daarmee al een plek heeft binnen zorgethiek. Ook is naar voren gekomen dat een leefbare aarde een voorwaarde is voor het geven en ontvangen van zorg, terwijl zorg weer cruciaal is voor het onderhouden van een leefbare aarde. Zoals Robinson (2011) aangaf staat het vermogen tot zorg onder toenemende druk door de effecten van klimaatverandering en komen er meer en meer zorgverantwoordelijkheden bij.

Zorgethici hebben veel relevante uitgangspunten voor 'zorg voor de aarde' te bieden. Desondanks zou – gezien de urgentie van de klimaatcrisis, de toenemende druk op het vermogen zorg te geven en te ontvangen, de verwevenheid van zorg met de wereld, de rol van zorg in het herstellen van vitale en levensonderhoudende relaties en het feit dat dit een probleem is dat ons allen aangaat – de aarde en de zorg voor een leefbare biosfeer een prominentere plek mogen innemen binnen zorgethiek en als gevolg daarvan óók binnen de opleiding Zorgethiek en Beleid.

5.2.2 Kwaliteit van het onderzoek

In dit onderzoek zijn vooraf vier kwaliteitscriteria (paragraaf 1.6) opgesteld om de kwaliteit van het onderzoek te waarborgen. De naleving hiervan wordt in deze deelparagraaf geëvalueerd.

Controleerbaarheid

Het eerste criterium is *controleerbaarheid*. Om aan dit criterium te voldoen is er gedurende het onderzoek zo veel mogelijk gewerkt met het toevoegen van de precieze paginanummers aan de standaard bronverwijzing (auteur, jaartal). Aan dit criterium is voldaan.

Transparantie

Het tweede criterium is *transparantie*. Dit criterium betreft het voornemen om expliciet onderscheid te maken tijdens het schrijven tussen de informatie uit de bronnen en de interpretatie van de onderzoeker. Dit criterium is centraal geweest in de uitwerking van Hoofdstuk 2: Deelvraag 1, waarbij eerst de visie van de auteurs besproken is en daarna door de onderzoeker punten uit die informatie zijn afgeleid. In de rest van het onderzoek komt dit onderscheid meer impliciet naar voren. Aan dit kwaliteitscriterium is zodoende deels voldaan.

Navolgbaarheid

Het derde criterium draait om *navolgbaarheid*. Om aan dit criterium te voldoen is er in de fase van de literatuursearch expliciet bijgehouden en weergegeven aan de hand van welke zoektermen er is gezocht (tabel 1) en zijn de daaruit volgende resultaten weergegeven (Hoofdstuk 3: Deelvraag 2). Aan dit criterium is voldaan.

Getrouwheid

Het vierde criterium betreft *getrouwheid*, welke draait om het zoveel mogelijk rechtdoen aan de bronnen en auteurs die gebruikt zijn in dit onderzoek door middel van het hanteren van de andere drie kwaliteitscriteria. Aangezien deze grotendeels nageleefd zijn, wordt dit vierde criterium als voldaan beschouwd.

Volledigheid

Een aanvullend punt dat van invloed is op de kwaliteit van het onderzoek betreft de *volledigheid* van de literatuursearch. Het onderzoek heeft zich hoofdzakelijk gefocust op *open access* zoekmachines en literatuur, waardoor er een lijst aan potentieel relevante publicaties niet in de selectie meegenomen is (tabel 9). Daarnaast is de literatuursearch uitgevoerd gedurende de zomer van 2019, waardoor het mogelijk is dat er in de tussentijd nieuwe relevante literatuur gepubliceerd is, dan wel andere literatuur (online) beschikbaar is gekomen⁶.

5.2.3 Verwachtingen versus bevindingen

Dit onderzoek is vertrokken vanuit de verwachting dat er binnen zorgethiek op het gebied van ‘zorg voor de aarde’ een mogelijk kennisgat aanwezig zou zijn en dat dit eventueel aangevuld zou kunnen worden door het raadplegen van ‘externe’ literatuur (literatuur uit vakgebieden buiten zorgethiek). In deze deelparagraaf worden de verwachtingen naast de uiteindelijke bevindingen gelegd.

Verwachtingen en bevindingen: deelvraag 1

Voor deelvraag 1 was de verwachting dat er weinig over ‘zorg voor de aarde’ geschreven zou zijn binnen ‘zorgethische’ literatuur. Naast het punt dat de aarde al besloten ligt in wat zorgen betekent, werden er enkele aanvullende uitgangspunten voor ‘zorg voor de aarde’ verwacht.

---

⁶ Een voorbeeld hiervan is: Lawson, V. (2007). Geographies of care and responsibility. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(1), 1-11. Deze publicatie is vanwege het tijds kader van dit onderzoek niet meer meegenomen in de analyse.

Deze verwachtingen werden echter overtroffen. Uit de analyse van Tronto (1993), Robinson (2011) en Pulcini (2017) bleek dat er bij alle drie veel uitgangspunten voor 'zorg voor de aarde' te vinden zijn, welke waardevolle bouwstenen zijn voor *goede zorg voor de aarde*.

Verwachtingen en bevindingen: deelvraag 2

Voor deelvraag 2 was de verwachting dat er bij 'externe' auteurs meer informatie te vinden zou zijn over 'zorg voor de aarde' dan bij de zorgethici. Ook was de verwachting dat er desondanks niet veel mensen over zorg(ethiek) in combinatie met het klimaat of (aspecten van) de aarde geschreven zouden hebben.

De bevindingen lieten inderdaad zien dat er in 'externe' publicaties meer geschreven is over 'zorg voor de aarde' dan bij zorgethische literatuur. Er bleken echter veel meer auteurs, uit zeer uiteenlopende vakgebieden, over onderwerpen die relevant zijn voor 'zorg voor de aarde' geschreven te hebben dan verwacht, waardoor het antwoord op deze deelvraag veel (omvang)rijker is geworden dan gedacht.

Verwachtingen en bevindingen: deelvraag 3

Voor deelvraag 3 was de verwachting dat uit de vergelijking van de 'zorgethische' en 'externe' literatuur een duidelijk contrast en/of significante verschillen tussen de twee literatuurtypen te vinden zouden zijn. Er werd verwacht dat ondanks dat de tweedeling tussen 'zorgethische' en 'externe' literatuur kunstmatig aangebracht is, deze wel recht van bestaan zou hebben. Ook werd verwacht dat er inzichtelijk zou worden op welk gebied zorgethiek een (gedeeltelijk) kennisgat zou hebben met betrekking tot 'zorg voor de aarde', welke vervolgens (deels) door de kennis uit de 'externe' literatuur aangevuld zou kunnen worden. Daarnaast werd verwacht dat 'zorgethische' literatuur eventueel aanvullingen of kritische aanwijzingen zou hebben op de toepassing van zorg(ethiek) zoals uitgevoerd door 'externe' auteurs.

Uit de bevindingen bleek echter dat de verhouding tussen 'zorgethische' en 'externe' literatuur in plaats van een tweedeling beter te typeren is als een boom (figuur 3), met een gedeelde kern en onderlinge aftakkingen. Het dualistische onderscheid is daarmee komen te vervallen en er kon zelfs gesteld worden dat de 'externe' literatuur ook zorgethisch is vanwege het interdisciplinaire beginsel van zorgethiek. En hoewel er een belangrijk inhoudelijk verschil besproken is, zijn er hoofdzakelijk overeenkomsten gevonden. Vanuit de gedeelde kern zijn vervolgens 28 kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* naar voren gekomen, verdeeld over negen kernthema's, gebaseerd op alle literatuur samen (tabel 5). Ook uit de verdeling van de auteurs over de kernpunten (figuur 4) bleek dat er geen grond meer was voor de oorspronkelijke tweedeling. Er was echter geen enkel vermoeden vooraf dat deze kernpunten voor *goede zorg voor de aarde* uit het onderzoek voort zouden komen.

5.2.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Vanuit de onderzoeker worden er drie aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

Uitbreiden huidig onderzoek

Een eerste aanbeveling voor vervolgonderzoek is het uitbreiden van het huidige onderzoek naar ‘zorg voor de aarde’, om zo de volledigheid en diepgang te vergroten. Dit kan op verschillende manieren gedaan worden. Een eerste optie is het aanvullen van de huidige selectie van bronnen met literatuur uit de lijst met publicaties waar geen toegang toe verkregen is (tabel 9). Daarnaast is het mogelijk dat bij een uitbreiding van het huidige onderzoek er meer ruimte is om ook bronnen die zijn afgevallen vanwege te lage ratingscores (tabel 10) te herevalueren en mogelijk te betrekken in de analyse. Ook is het aannemelijk, zoals bij de bespreking van de kwaliteit van het onderzoek al naar voren is gekomen, dat er sinds het uitvoeren van de literatuursearch nieuwe, mogelijk relevante literatuur gepubliceerd is dan wel beschikbaar is gekomen. Tot slot is het huidige onderzoek uit te breiden door het uitvoeren van een diepte-analyse en zo in meer in detail in te kunnen gaan op onderlinge overeenkomsten en verschillen van de relevante publicaties.

Sensitizing concepts

Het zou waardevol kunnen zijn om de in dit onderzoek gebruikte publicaties, eventueel aangevuld met andere relevante bronnen, te bekijken door de lens van specifieke *sensitizing concepts*. Dit zou gedaan kunnen worden aan de hand van de *critical insights* van de Utrechtse zorgethiek, zoals verantwoordelijkheid, contextualiteit of macht en positie (Zorgethiek.nu, 2015). Om zo te onderzoeken en in kaart te brengen hoe deze concepten gerelateerd zijn aan en van toepassing zijn op ‘zorg voor de aarde’.

Discourseanalyse

Daarnaast zou het interessant kunnen zijn om omtrent het onderwerp ‘zorg voor de aarde’ een discourseanalyse uit te voeren. Hierbij zou in kaart gebracht kunnen worden wat de dominante discourse in de (Nederlandse) politiek en beleid is rondom de klimaatproblematiek en (de relatie van de mens met) de aarde. Dit zou mogelijk in dialoog gebracht kunnen worden met zorgethische literatuur en/of met inzichten uit dit onderzoek. Het bekijken van de (inter)nationale of lokale politiek en/of beleid zou tevens een ingang kunnen bieden om ‘zorg voor de aarde’ te vertalen naar en in contact te brengen met praktische contexten, zodat inzichten daaruit mogelijk geïmplementeerd kunnen worden in de besluitvorming over en uitvoering van beleid omtrent de huidige klimaatcrisis.

Literatuurlijst

- Bauhardt, C., & Harcourt, W. (Eds.). (2018). *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives*. Routledge.
- Beacham, J. (2018). Organising food differently: Towards a more-than-human ethics of care for the Anthropocene. *Organization*, 25(4), 533-549.
- Bovenkerk, B., & Keulartz, J. (2016). *Animal ethics in the age of humans*. Dordrecht: Springer.
- Buck, H. J. (2015). On the possibilities of a charming Anthropocene. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(2), 369-377.
- Buser, M., Payne, T., Edizel, Ö., & Dudley, L. (2018). Blue space as caring space—water and the cultivation of care in social and environmental practice. *Social & Cultural Geography*, 1-21.
- Carrington, D. (2019, 19 maart). *School climate strikes: 1.4 million people took part, say campaigners*. Geraadpleegd van: <https://www.theguardian.com/environment/2019/mar/19/school-climate-strikes-more-than-1-million-took-part-say-campaigners-greta-thunberg>
- Chan, K. M., Balvanera, P., Benessaiah, K., Chapman, M., Díaz, S., Gómez-Baggethun, E., ... & Luck, G. W. (2016). Opinion: Why protect nature? Rethinking values and the environment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(6), 1462-1465.
- Clark, N., & Stevenson, N. (2003). Care in the time of catastrophe: citizenship, community and the ecological imagination. *Journal of Human Rights*, 2(2), 235-246.
- Delassus, É. (2017). La personne et les éthiques du care. *Recherche en soins infirmiers*, (3), 6-11.
- Desai, S. (2017). Haste and waste in the city: Rekindling care about and for trees in another time. *Concentric: Literary and Cultural Studies*, 43(1), 165-195.
- Desai, S., & Smith, H. (2018). kinship across species: learning to care for nonhuman others. *Feminist Review*, 118(1), 41-60.
- Donovan, J., & Adams, C. J. (1996). Beyond animal rights: A feminist caring ethic for the treatment of animals.
- Donovan, J. (2006). Feminism and the treatment of animals: From care to dialogue. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 31(2), 305-329.
- Donovan, J. (2016). *The aesthetics of care: On the literary treatment of animals*. Bloomsbury Publishing USA.

- Engster, D. (2006). Care ethics and animal welfare. *Journal of Social Philosophy*, 37(4), 521-536.
- Filosofischwoordenboek.nl (z.d.). Antropocentrisch [online woordenboek]. Geraadpleegd op 5 november 2019 via: <https://www.filosofischwoordenboek.nl/2012/10/antropocentrisch.html>
- Ginn, F. (2014). Sticky lives: slugs, detachment and more-than-human ethics in the garden. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4), 532-544.
- Harrington, C. (2017). Posthuman security and care in the Anthropocene. *E-International Relations*, 73-86.
- Hofs, Y. (2019, 23 januari). *Goede wil is niet genoeg: om klimaatdoelen te halen moet kabinet draconische maatregelen nemen*. Geraadpleegd van: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/goede-wil-is-niet-genoege-om-klimaatdoelen-te-halen-moet-kabinet-draconische-maatregelen-nemen~b324d473/>
- IPCC, (2014). Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Edenhofer, O., R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, E. Farahani, S. Kadner, K. Seyboth, A. Adler, I. Baum, S. Brunner, P. Eickemeier, B. Kriemann, J. Savolainen, S. Schlömer, C. von Stechow, T. Zwickel and J.C. Minx (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
- Jackson, S., & Palmer, L. R. (2015). Reconceptualizing ecosystem services: Possibilities for cultivating and valuing the ethics and practices of care. *Progress in Human Geography*, 39(2), 122-145.
- Jax, K., Calestani, M., Chan, K. M., Eser, U., Keune, H., Muraca, B., ... & Wittmer, H. (2018). Caring for nature matters: a relational approach for understanding nature's contributions to human well-being. *Current opinion in environmental sustainability*.
- Johns-Putra, A. (2013). Environmental care ethics: Notes toward a new materialist critique. *symploke*, 21(1), 125-135.
- Johns-Putra, A. (2014). Care, gender, and the climate-changed future: Maggie Gee's *The Ice People*. *Green Planets: Ecology and Science Fiction*, 127-42.
- Karskens, M. L. J. (2005). *Ondernemen en de zorg voor de Natuur. Van zorgethiek naar stuurmanskunst*.
- King, R. J. (1991). Caring about nature: Feminist ethics and the environment. *Hypatia*, 6(1), 75-89.
- Koggel, C. M., & Orme, J. (Eds.). (2019). *Care ethics: new theories and applications*. Routledge.

- Krzywoszynska, A. (2019). Caring for soil life in the Anthropocene: The role of attentiveness in more-than-human ethics. *Transactions of the Institute of British Geographers*.
- Laugier, S. (2015). Care, the Environment, and Global Ethics. *Cahiers du Genre*, (2), 127-152.
- Laurentius, T. (2018). *Grote grazers in Moreel Beraad: Zorgethische verkenning van de Oostvaardersplassen*. <https://www.zorgethiek.nu/grote-grazers-oostvaardersplassen-in-moreel-beraad>
- Laville, S. (2019, 28 februari). *MPs debate climate after school strike – but only a handful turn up*. Geraadpleegd van: <https://www.theguardian.com/politics/2019/feb/28/mps-debate-climate-after-school-strike-but-only-a-handful-turn-up>
- Leget, C. J. W. (2013). Zorg om betekenis. Over zorgethiek en spirituele zorg, in het bijzonder in relatie tot de palliatieve zorg. Amsterdam: SWP.
- Leget, C.J.W., Nistelrooij, A.A.M. van & Visse, M.A., (2017). Beyond demarcation: care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics*, Pp.1-9.
- Lejano, R. P. (2019). Climate change and the relational city. *Cities*, 85, 25-29.
- Lysack, M. (2008). Global warming as a moral issue: Ethics and economics of reducing carbon emissions. *Interdisciplinary Environmental Review*, 10(1-2), 95-109.
- McEwan, C., & Goodman, M. K. (2010). Place geography and the ethics of care: Introductory remarks on the geographies of ethics, responsibility and care. *Ethics, Place and Environment*, 13(2), 103-112.
- McLaren, D. P. (2018). In a broken world: Towards an ethics of repair in the Anthropocene. *The Anthropocene Review*, 5(2), 136-154.
- Metzger, J. (2014). Spatial planning and/as caring for more-than-human place. *Environment and Planning A*, 46(5), 1001-1011.
- Miele, M., & Evans, A. (2010). When foods become animals: Ruminations on ethics and responsibility in care-full practices of consumption. *Ethics, Place and Environment*, 13(2), 171-190.
- Milieudefensie. (2019, 11 maart). *De klimaatmars was groot, groter, grootst*. Geraadpleegd van: <https://milieudefensie.nl/actueel/de-klimaatmars-was-groot-groter-grootst>
- Morgan, K. (2010). Local and green, global and fair: the ethical foodscape and the politics of care. *Environment and Planning A*, 42(8), 1852-1867.

- Morton, T. (2012). *The ecological thought*. Uitgever: Cambridge, Mass.; London; Harvard University Press.
- Nelson, J. A., & Power, M. (2018). Ecology, sustainability, and care: Developments in the field. 80-88.
- Obama, B. (2014, 23 september). *Barack Obama on Twitter* [Twitter]. Geraadpleegd van: <https://twitter.com/barackobama/status/514461859542351872>
- Oreskes, N. (2004). The scientific consensus on climate change. *Science*, 306(5702), 1686-1686.
- PBL. (2019, 25 januari). *Doelen Urgenda-zaak en Energieakkoord voor 2020 niet in zicht*. Geraadpleegd van: <https://www.pbl.nl/nieuws/nieuwsberichten/2019/doelen-urgenda-zaak-en-energieakkoord-voor-2020-niet-in-zicht>
- PBL. (2020, 29 april). *Vijf jaar na Klimaatakkoord van Parijs: Nog groot gat tussen droom en daad*. Geraadpleegd van: <https://www.pbl.nl/nieuws/2020/vijf-jaar-na-klimaatakkoord-van-parijs-nog-groot-gat-tussen-droom-en-daad>
- Pitt, H. (2018). Questioning care cultivated through connecting with more-than-human communities. *Social & Cultural Geography*, 19(2), 253-274.
- Pla-Julián, I., & Guevara, S. (2019). Is circular economy the key to transitioning towards sustainable development? Challenges from the perspective of care ethics. *Futures*, 105, 67-77.
- Postma, D. W. (2005). Naar een ecologische zorgethiek voor milieueducatie. *Pedagogiek*, volume 25 (1), p. 27-39.
- Puig de la Bellacasa, M. (2010). Ethical doings in naturecultures. *Ethics, Place and Environment*, 13(2), 151-169.
- Puig de la Bellacasa, M. (2015). Making time for soil: Technoscientific futurity and the pace of care. *Social Studies of Science*, 45(5), 691-716.
- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of care: Speculative ethics in more than human worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Pulcini, E. (2017). What Emotions Motivate Care? *Emotion Review*, 9(1), 64–71.
- Rayner Fried, K. (2019). Sustaining Our Communities Through Care and Action: An Exploration of Indigenous, Feminist Environmental Care Ethics. *WWU Honors Program Senior Projects*. 122.

- Rijksoverheid. (2017, 10 oktober). *Regeerakkoord 2017: 'Vertrouwen in de toekomst'*.
Geraadpleegd van:
<https://www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst>
- Robinson, F. (2011). *The ethics of care: A feminist approach to human security*. Temple University Press, U.S.
- Schuttenhelm, R. (2019, 9 februari). *De zeespiegelstijging is een groter probleem dan we denken. En Nederland heeft geen plan B*. Geraadpleegd van: <https://www.vn.nl/zeespiegelstijging-plan-b/>
- Singh, N. M. (2015). Payments for ecosystem services and the gift paradigm: Sharing the burden and joy of environmental care. *Ecological Economics*, 117, 53-61.
- Smith, T. S. (2019). Ecological ethics of care and the multiple self: Revisiting the roots of environmentalism. In *Sustainability, Wellbeing and the Posthuman Turn* (pp. 63-90). Palgrave Pivot, Cham.
- Stensöta, H. O. (2015). Public ethics of care—A general public ethics. *Ethics and social welfare*, 9(2), 183-200.
- Swart, J.A.A. (2002). Zorg om wild. Een zorgethische benadering in de omgang met wilde dieren. *Filosofie & Praktijk*; 23(1): 21-40.
- Swart, J.A.A. (2005). Care for the Wild: An Integrative View on Wild and Domesticated Animals. *Environmental Values*; 14: 251-263.
- Swart, J.A.A. & Keulartz J. (2011). Wild Animals in Our Backyard. A Contextual Approach to the Intrinsic Value of Animals. *Acta Biotheoretica*; 59: 185-200.
- Swart, J.A.A. (2016). *Care for the Wild in the Anthropocene*. In: B. Bovenkerk & J. Keulartz (eds.). *Animal Ethics in the Age of Humans. Blurring Boundaries in Human-animal Relationships*. Cham: Springer International Publishing, 173-188.
- Tronto, J. C. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. Psychology Press.
- Van Dongen, A. (2019, 27 september). *'Meer dan 35.000 mensen bij klimaatmars Den Haag', eindpunt verplaatst door drukte*. Geraadpleegd van: <https://www.ad.nl/nieuws/meer-dan-35-000-mensen-bij-klimaatmars-den-haag-eindpunt-verplaatst-door-drukte~a80d8c37/?referrer=https://www.google.com/>

Van Raaij, B. (2018, 11 april). *Deze Nederlandse watergezant bracht Obama aan het polderdenken.*

Geraadpleegd van: <https://www.volkskrant.nl/mensen/deze-nederlandse-watergezant-bracht-obama-aan-het-polderdenken~bdd01be3/>

West, S., Haider, L. J., Masterson, V., Enqvist, J. P., Svedin, U., & Tengö, M. (2018). Stewardship, care and relational values. *Current opinion in environmental sustainability.*

Whyte, K. P., & Cuomo, C. J. (2016). Ethics of Caring in Environmental Ethics. *The Oxford Handbook of Environmental Ethics*, 234.

Wiktionary (2018, 26 december). *Antropocentrisme* [online woordenboek]. Geraadpleegd van:

<https://nl.wiktionary.org/wiki/antropocentrisme>

Zorgethiek.nu (2015, 26 augustus). *Notitie over de Utrechtse zorgethiek.* Geraadpleegd van:

<https://www.zorgethiek.nu/over-zorgethiek/de-visie/2>

Bijlage 1: Aanvullende informatie zoektermen

1.1 Tabel 6: zoektermen met (mogelijk) relevante resultaten

Zoekterm	Database	Aantal hits	Waarvan (mogelijk) relevant
Care ethics / Ethics of care AND ecology	PubMed	n.g.*	1
	Google Scholar	n.g.	1
Care ethics / Ethics of care AND ecological crisis	Google scholar	n.g.	1
Care ethics / Ethics of care AND more-than-human	PubMed	4	1
	WorldCat	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	6
Care AND more-than-human	WorldCat	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	4
Care ethics / Ethics of care AND non-human	Google Scholar	n.g.	1
Care ethics / Ethics of care AND soil	PubMed	n.g.	1
	WorldCat	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	1
Ethics of care / Ethics of care AND environment	PubMed	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	1
Ethics of care AND animals	PubMed	n.g.	1
	WorldCat	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	1
Ethics of care AND biodiversity	PubMed	n.g.	1
Care ethics / Ethics of care AND permaculture	WorldCat	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	1
Care ethics / Ethics of care AND climate change	WorldCat	n.g.	1
	RuQuest	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	5 + 6**
Care ethics AND Anthropocene	WorldCat	n.g.	1
Ethics of care AND world	WorldCat	n.g.	1
Care ethics AND climate	RuQuest	n.g.	1
	Google Scholar	n.g.	1
Care ethics AND earth	Google Scholar	n.g.	2
Care ethics AND planet	Google Scholar	n.g.	1
Care ethics AND global warming	Google Scholar	n.g.	3
Ethics of care AND global warming	Google Scholar	n.g.	2
Care ethics for the earth	Google Scholar	n.g.	2
Interconnectedness AND climate emergency	WorldCat	n.g.	1
Zorgethiek AND aarde	Google Scholar	n.g.	1
Zorgethiek AND ecologie	Google Scholar	n.g.	1
Zorgethiek AND klimaatverandering	Google Scholar	20	1
Zorgethiek AND natuur	Google Scholar	n.g.	2
Zorgethiek AND milieu	Google Scholar	n.g.	1
Zorgethiek AND wereld	Google Scholar	n.g.	1

N.B. Er zijn aparte zoekopdrachten gedaan voor de Nederlandstalige en Engelstalige zoektermen.

* = n.g. betekent 'niet genoteerd' (alleen uitschieters bij PubMed, Google Scholar en WorldCat zijn genoteerd).

** = als er + een getal bij staat, is dit omdat er via de gevonden publicaties is doorgezocht naar publicaties die deze teksten geciteerd hebben.

Tabel 6. Zoektermen met (mogelijk) relevante resultaten

1.2 Tabel 7: resultaten sneeuwbalmethode

Publicatie	Aantal	(mogelijk) relevante publicaties
Beacham (2018)	1	Buck (2015)
Johns-Putra (2013)	1	Johns-Putra (2014)
Pla-Julián & Guevara (2019)	1	Stensöta (2015)
Krzywoszynska (2019)	2	Ginn (2014)
		Desai & Smith (2018)
Laurentius (2018)	3	Swart (2002; 2016)
		Swart & Keulartz (2011)
Whyte & Cuomo (2016)	1	Donovan & Adams (1996)

Tabel 7. Sneeuwbalmethode resultaten

1.3 Tabel 8: uitschieters aantal hits

Zoekterm:	Database:	Aantal hits:	Waarvan relevant:
Care AND environment	PubMed	100000	0
Care ethics	PubMed	97000	0
Care AND nature	PubMed	75000	0
Climate change	PubMed	43000	0
	WorldCat	10000	0
Zorg voor de aarde	Google Scholar	25000	0
Zorgethiek AND broeikaseffect	Google Scholar	6	0
Ethics of care / Care ethics AND more-than-human	PubMed	4	1
Ethics of care / Care ethics AND ecological crisis	PubMed	3	0
Zorgethiek AND Antropoceen	Google Scholar	2	0
Ethics of care AND Anthropocene	PubMed	1	0
Zorgethiek AND klimaatproblematiek	Google Scholar	1	0
Ethics of care AND permaculture	PubMed	0	0
Zorgethiek AND klimaatcrisis	Google Scholar	0	0
Zorgethiek AND meer-dan-menselijk(e)	Google Scholar	0	0

Tabel 8. Uitschieters zoektermresultaten

Bijlage 2: Aanvullende informatie tekstselectie

2.1 Tabel 9: publicaties geen toegang

Auteur	Database	Trefwoorden	Rating	Toelichting
Bauhardt & Harcourt (2018)	WorldCat	klimaat EN zorgwerk EN meer-dan-menselijke	3	In de boeksamenvatting van Bauhardt & Harcourt (2018) waren aanwijzingen aanwezig dat hun boek mogelijk aansluit bij denken over klimaat, zorgwerk en het meer-dan-menselijke en richt zich vooral op feministische politieke ecologie en economie.
Buck (2015)	Sneeuwbal-methode	Antropoceen EN zorgethiek	2	Buck (2015) heeft een tekst geschreven over een positieve benadering van het Antropoceen en noemt daarbij zorgethiek.
Delassus (2017)	PubMed	natuur EN menszijn EN zorgethiek	4	Delassus (2017) schreef in een Franstalig artikel over de mens en natuur, menselijkheid, bekeken vanuit zorgethiek en zoekende naar een nieuwe vorm van 'persoon' zijn.
Donovan (2016)	WorldCat	zorg EN dieren EN zorgethiek	2	Donovan (2016) schreef een boek over de esthetiek van zorg en hoe dieren in literaire werken gerepresenteerd worden.
Donovan & Adams (1996)	Sneeuwbal-methode	zorg EN dieren EN ethiek	2	Donovan & Adams (1996) schreven over dierenrechten en een feministische ethiek van zorg in relatie tot de behandeling van dieren.
Jax et al. (2018)	Google Scholar	zorg EN natuur	2	Jax et al. (2018) hebben een tekst geschreven over zorg dragen voor de natuur, waarbij het niet vast te stellen is of zij in hun tekst ook zorgethiek gebruiken.
Karskens (2005)	Google Scholar	zorg EN natuur EN zorgethiek	2	Karskens (2005) schreef een tekst over ondernemen en zorg voor de natuur, waarin in de titel zorgethiek genoemd wordt. Onduidelijk is in hoeverre dit ook wordt behandeld.
Koggel & Orme (2010)	Google Scholar	zorgethiek EN toepassen	3	Het boek wat Koggel & Orme (2010) schreven, gaat specifiek over zorgethiek en nieuwe toepassingen van daarvan.
Lysack (2008)	Google Scholar	moraliteit EN zorgethiek EN klimaat	3	Lysack (2008) schreef een tekst over een nieuw moreel kader waarbinnen gezamenlijke besluitvorming, zorgethiek en environmental justice nodig zijn.
Morton (2012)	WorldCat	ecologie EN interconnect-edness EN web	2	Morton (2012) heeft een boek geschreven over ecologisch denken en de interconnectedness van alle wezens in een ecological mesh, onduidelijk is of hij het daarbij over zorg heeft.
Singh (2015)	Google Scholar	wederkerigheid EN klimaat EN zorg EN stewardship	3	Bij Singh (2015) was in het abstract te zien dat het gaat over wederkerigheid, klimaat, zorg, stewardship en environmental care.
Smith (2019)	WorldCat	menszijn EN ethiek EN decentreren	2	Bij de tekst van Smith (2019) gaf het abstract aanwijzingen voor verwantschap met andere artikelen over het decentreren van de mens uit ethiek.
Stensöta (2015)	Sneeuwbal-methode	zorgethiek EN zorg EN toepassen	4	Stensöta (2015) schreef een artikel over het meenemen van zorgethiek naar gebieden die traditioneel buiten de zorgethiek vallen omdat het non-care areas zijn.

Tabel 9. Toelichting publicaties geen toegang open access

2.2 Tabel 10: afgevalen teksten

Auteur	Database	Trefwoorden	Rating	Toelichting
Bovenkerk & Keulartz (2016)	WorldCat	niet-mensen EN ethiek EN aarde EN Antropoceen	2	Bovenkerk & Keulartz (2016) schreven over dierenethiek in het tijdperk van mensen (het Antropoceen). Zorg(ethiek) komt nauwelijks aan bod en het is te zeer gefocust op dieren.
Chan et al. (2016)	Google Scholar	zorg EN natuur	1	Chan et al. (2016) schreven een korte tekst over welke waarden van belang zijn in het beschermen van de natuur, maar dit artikel was zeer smal in benadering.
Clark & Stevenson (2003)	Google Scholar	zorg EN zorgethiek EN crisis	2	Het artikel van Clark & Stevenson (2003) richt zich op zorg in een tijd van rampen en op samenleven en productie, waarbij zorgethiek en zorg zeer spaarzaam aan bod komen.
Desai & Smith (2018)	Sneeuwbal-methode	zorg EN niet-mensen EN verwantschap	3	Het artikel van Desai & Smith (2018) betreft <i>kinship</i> en zorg voor niet-menselijke Anderen en is afgevalen omdat het een te nauwe blik heeft voor dit onderzoek.
Donovan (2006)	Google Scholar	zorg EN dieren EN ethiek	1	Donovan (2006) schreef over feminisme en hoe dieren behandeld worden. Zorg komt hierbij naar voren, zorgethiek niet.
Engster (2006)	Google Scholar	niet-mensen EN zorgethiek	3	Engster (2006) schreef over zorgethiek en dierenwelzijn.
Ginn (2014)	Google Scholar & sneeuwbal-methode	zorg EN ethiek EN meer-dan-menselijke	2	Ginn (2014) schreef een tekst over slakken, <i>detachment</i> en meer-dan-menselijke ethiek in Britse tuinen, maar richt zich niet op zorgethiek en zeer beperkt op zorg.
Harrington (2017)	Google Scholar	zorg EN Antropoceen	2	Harrington (2017) schreef over <i>posthuman security</i> en zorg in het Antropoceen en richt zich hoofdzakelijk op veiligheid.
Johns-Putra (2013)	Google Scholar	zorg EN klimaat EN ethiek	2	Tevens schreef Johns-Putra (2013) een artikel over <i>environmental care ethics</i> en <i>new materialist critique</i> , wat na het samenvatten van deze tekst te specialistisch bleek voor dit onderzoek.
Johns-Putra (2014)	Sneeuwbal-methode	zorg EN klimaat	1	Johns-Putra (2014) schreef een tekst over zorg, <i>gender</i> en klimaatverandering, maar deze tekst is afgevalen omdat het gefocust is op het bespreken van een specifiek boek en op narratieven en dystopieën van klimaatverandering, waarbij zorgethiek niet aan bod komt.
King (1991)	Google Scholar	zorg EN natuur EN ethiek EN klimaat	3	King (1991) schreef een tekst over zorg voor de natuur en feministische ethiek, waarbij het zich hoofdzakelijk richt op ecofeminisme.
Laugier (2015)	RuQuest	zorgethiek EN klimaat EN crisis EN zorg EN duurzaamheid	4	Laugier (2015) schreef een Franstalig artikel. Het artikel richt zich op de transformatieve kracht van zorgethiek. De auteur wil laten zien hoe de klimaatproblematiek dé kans is voor zorgethiek om te herdefiniëren welke zaken in het hart van zorg liggen. Daarbij biedt de klimaatcrisis de kans om het

				idee van <i>sustainable development</i> om te denken door een zorgperspectief te adopteren.
Laurentius (2018)	zorgethiek. nu	zorg EN dieren EN zorgethiek	2	Laurentius (2018) schreef over zorg voor (wilde) dieren, en betreft een zorgethische methode voor moreel beraad toegepast op de casus van de Oostvaardersplassen.
Lejano (2019)	RuQuest	relationaliteit EN zorg EN mensen	2	De tekst van Lejano (2019) betreft <i>relational cities</i> en is niet breed genoeg voor het onderwerp van dit onderzoek. Het paper beschrijft zorg voor mensen, maar niet zorg voor het meer-dan-menselijke.
McEwan & Goodman (2010)	Google Scholar	zorg EN ethiek EN niet-mensen	2	McEwan & Goodman (2010) schreven in hun artikel over geografieën van ethiek, waarbij zorg wel aan bod komt, maar zorgethiek zeer beperkt genoemd wordt en het zich vooral op niet-menselijke Anderen richt, wat niet breed genoeg is voor dit onderzoek.
Metzger (2014)	Google Scholar	zorg EN meer-dan-menselijk	2	Metzger (2014) schreef over ruimtelijke ordening en zorg voor meer-dan-menselijke plaatsen, maar is te specifiek gericht op ruimtelijke ordening om voor dit onderzoek van meerwaarde te zijn.
Miele & Evans (2010)	Google Scholar	zorg EN ethiek EN dieren	2	Miele & Evans (2010) schreven over voeding en dieren en over ethiek en verantwoordelijkheden in consumptiepraktijken.
Morgan (2010)	Google Scholar	zorg EN mensen EN ethiek	2	De tekst van Morgan (2010) gaat over ethische <i>foodscapes</i> en de politiek van zorg, maar dit betreft hoofdzakelijk mensgerichte zorg.
Nelson & Power (2018)	Google Scholar	ecologie EN duurzaamheid EN zorg	2	Nelson & Power (2018) schreven een essay over ecologie, duurzaamheid en zorg, maar dit essay centreert zich vooral rondom feministische economie.
Puig de la Bellacasa (2015)	PubMed	zorg EN temporaliteit EN soil	2	Puig de la Bellacasa (2015) schreef een tekst over soil, <i>technoscientific futurity</i> , temporaliteit en zorg. Deze tekst is te specialistisch en vaktechnisch voor het onderzoek binnen deze thesis.
Rayner Fried (2019)	Google Scholar	zorg EN klimaat EN mensen	2	Rayner Fried (2019) schreef een tekst over zorg en <i>environmental care ethics</i> , maar deze tekst richt zich vooral op kolonialisme, exploitatie en onderdrukking en zegt daarbij onvoldoende over 'zorg voor de aarde' om van toegevoegde waarde te zijn.
Swart (2002)	Sneeuwbal-methode	zorg EN dieren EN natuur EN zorgethiek	2	Swart 2002 is de Nederlandstalige versie van de publicatie Swart (2005).
Swart (2005)	Google Scholar	zorg EN dieren EN natuur EN zorgethiek	2	Swart 2005 schreef over de relatie tussen dieren en hun omgeving, en er wordt onderzocht welk type zorg van belang zijn voor wilde, semi-wilde en tamme dieren.
Swart & Keulartz (2011)	Sneeuwbal-methode	zorg EN ethiek EN dieren	1	Swart & Keulartz (2011) schreven over de intrinsieke waarde van (wilde) dieren.
Swart (2016)	Sneeuwbal-methode	zorg EN ethiek EN dieren EN Antropoceen	2	Swart (2016) richt zich op zorg voor (semi-)wilde dieren in de tijd van het Antropoceen en verkent de concepten wildheid en tamheid.

Tabel 10. Toelichting afgevalen publicaties